

1161824
19

ШАН СТОЈАНОВИЋ

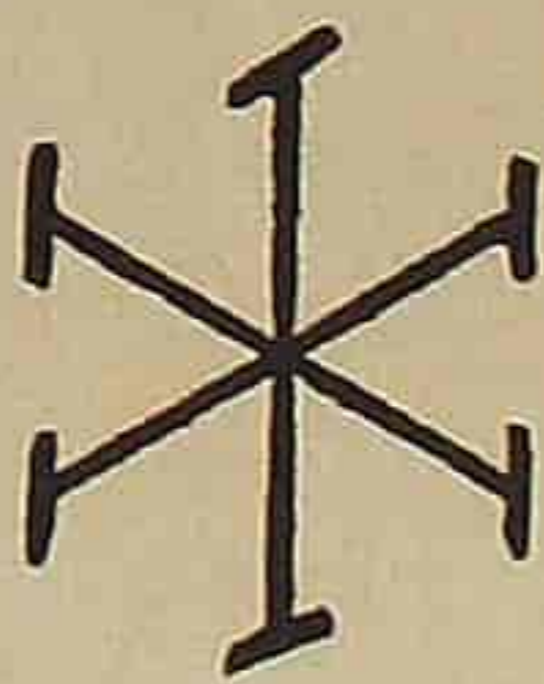
МИЛТОН и ЊЕГО

ОГЛЕДИ О НАШИМ КУЛТУРНИ
ДОДИРИМА СА ЕНГЛЕЗИМ

ЦЕНА 30 ДИНАРА

Dimitrije Mitrinović

Ex Libris

Лб 19 1824

МИЛТОН и ЊЕГОШ

ОГЛЕДИ О НАШИМ КУЛТУРНИМ
ДОДИРИМА СА ЕНГЛЕЗИМА

ОД
ДУШАНА СТОЈАНОВИЋА

БЕОГРАД

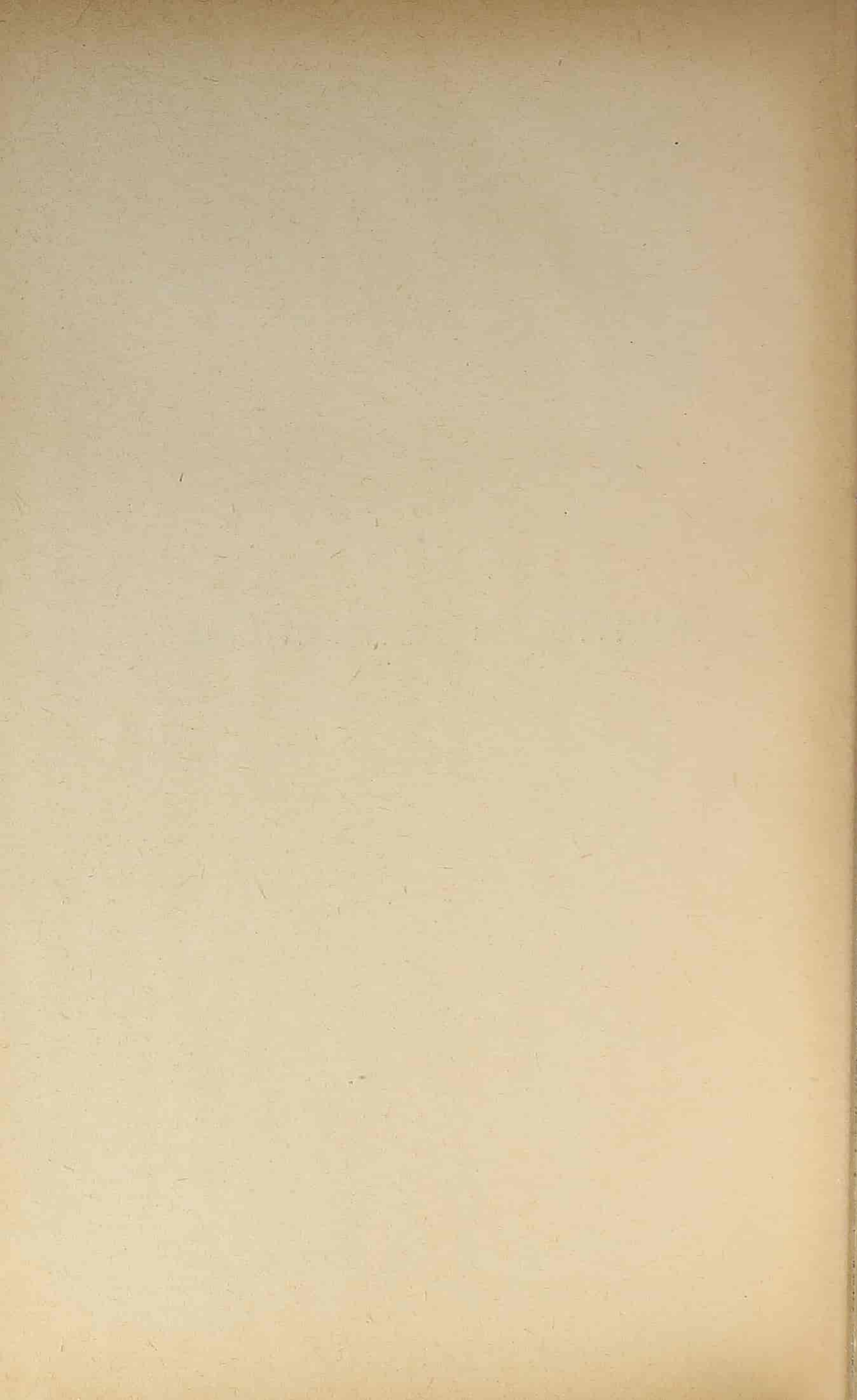
Луча, библиотека Задруге професорскога друштва

1940

И. Бр. 46932

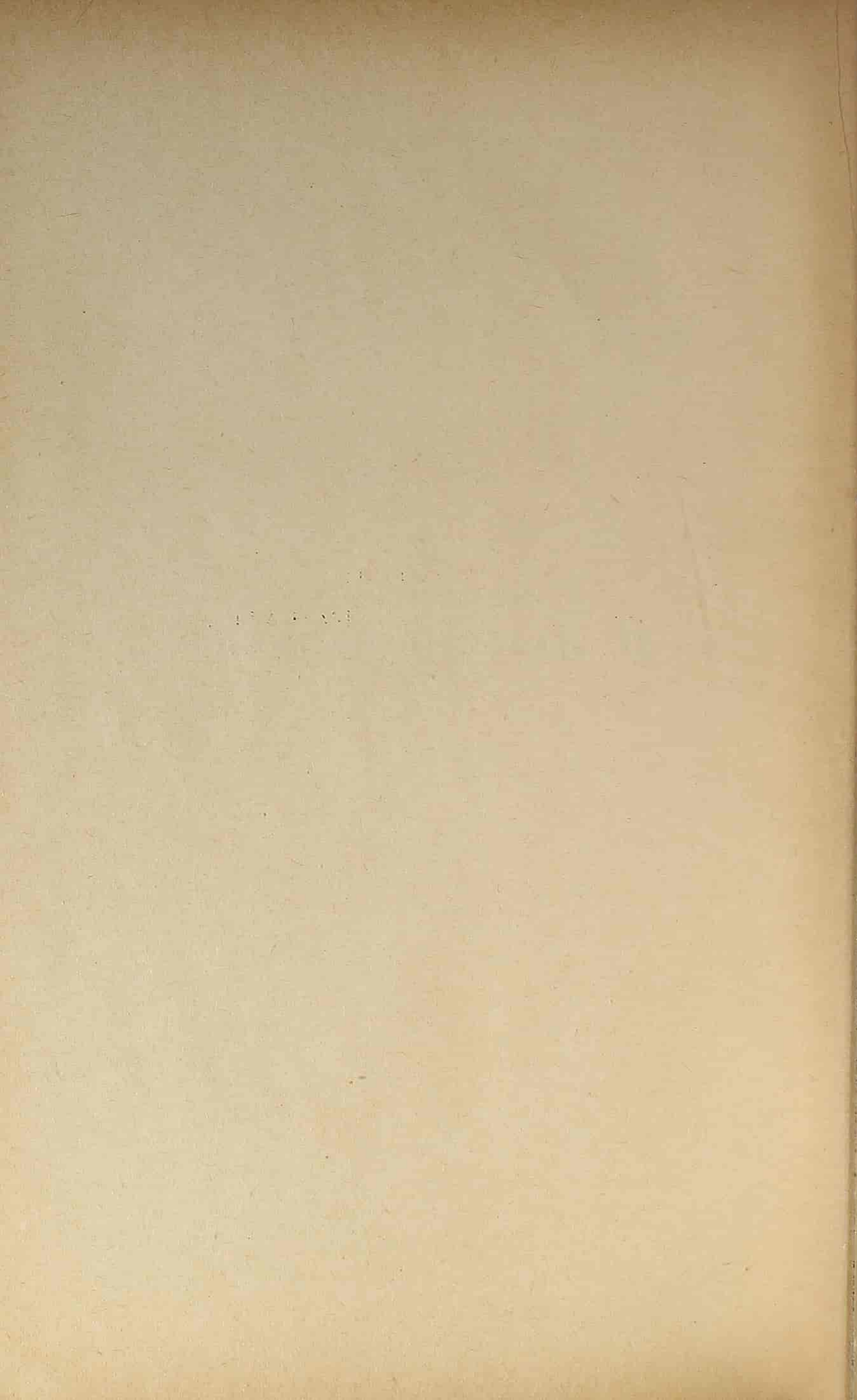
Штампарија „С О К О“
Миливоја Ј. Трајковића
Београд, Кн. Љубице ул. 39
Телеф. 20-268

МИЛТОН И ЊЕГОШ

УСПОМЕНИ
ДР. ЛАЈТОНА ПУЛАНА

ПРЕДГОВОР

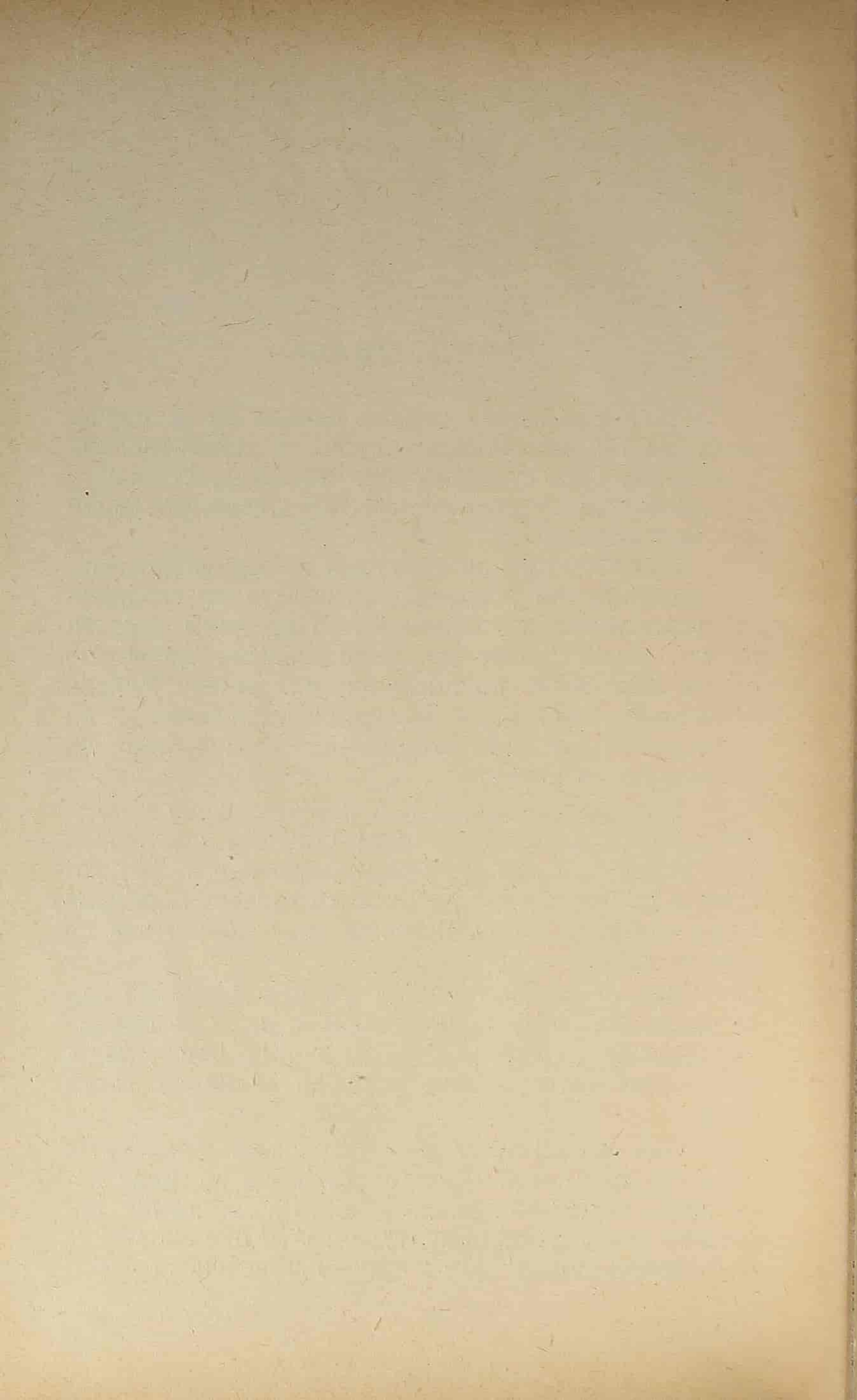
На писање ових огледа навело ме је изучавање наших мислилаца, нарочито далматинских философа. Они су, скоро без изузетка, стајали у извесном односу према енглеској мисли, посредно или непосредно.

Баш зато што за културни додир са Енглезима није било ни историске нужности ни географске условљености, чинило ми се вредним указати на тај делић нашег духовног залеђа, мален по обиму али богат по последицама. Имена Руђера Бошковића, Његоша и Божидара Кнежевића — да споменем само најочигледније, — довољна су, држим, да то потврде.

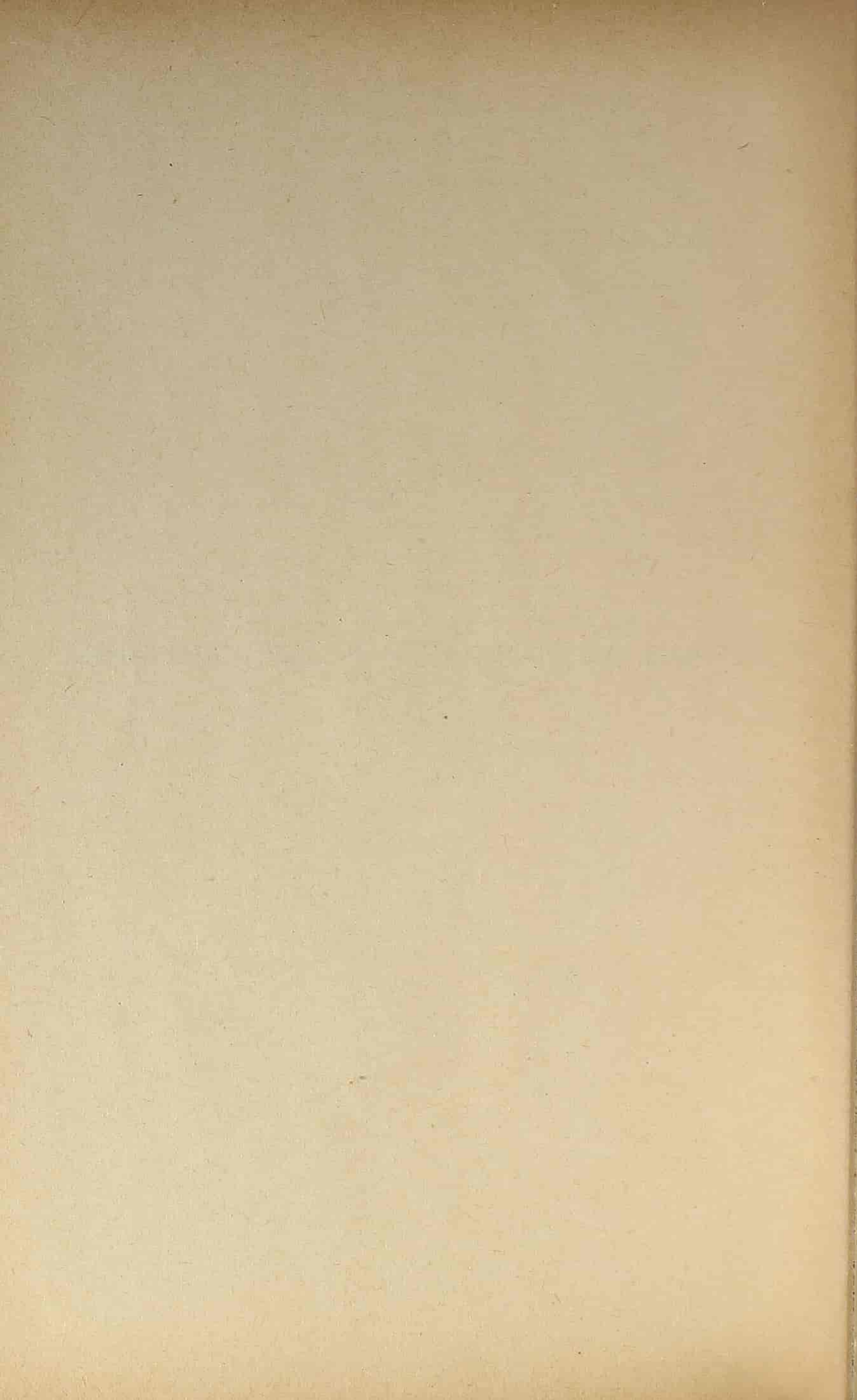
Тај разлог свакако је и побудио нашу Академију наука да помогне овај покушај оцртавања тога залеђа. Ја сам јој врло захвалан што је омогућила да макар само наговестим извесне проблеме наше културе, пошто прилике нису допуштале да друкче буде.

При обради појединих питања користио сам се радовима свију наших људи који су се бавили изучавањем проблема које додирују ови огледи, и на овом месту желим подвући величину свога дуга.

Ови огледи настали су у друга времена. Ја их сада објављујем у име вере да ће се јаз међу народима, који копа рат, затворити, и да ће последњу реч у судбини културе имати оне силе духа које вежу људски род у општу човечанску свест.

ХЕРМАН ДАЛМАТИНАЦ И РОБЕРТ ОД РЕТИНА

Према оскудним подацима који су допрли до нас, Роберт од Ретина, или како се друкче назива Роберт Енглеz, путујући по Француској, Италији, Далмацији у првој половини дванаестог века, намери се у Дубровнику на Хермана Далматинца или Хермана Словена, како га назива чувена Мињова Патрологија, спријатељили се с њим и заједно с њим крене у Грчку, па одатле у Азију, где се посвећују изучавању арапског језика, астрономије и философије. 1136 године они су се нашли у Шпанији, тадашњем центру слободе и арапских студија, која је под Маврима била земља највеће верске трпељивости. У Барселони они изучавају арапске писце код италијанског научника и зналца арапског језика Платона Тиволског. 1141 налазимо их заједно близу Ебра, свакако у Леону, где изучавају астрологију. Тамо их затиче чувени бенедиктинац, Петар од Клинија, заштитник Петра Абелара и велики полемичар онога времена. Он им поверава да за њега преведу извесна арапска дела на латински, међу којима и Коран, о којем се у латинском свету, ако је судити по писму које је Петар од Клинија упутио светом Бернарду, знало врло мало.

Да би се разумео значај њихове књижевне сарадње, морамо овде начинити једну историску дигресију.

Кад је 529 године цар Јустиниан, из ревности према хришћанској вери, затворио атински универзитет и све философске школе по царству, протерани философи једне философије која је већ била на крају својих стваралачких снага, беже у Пер-

сију, а из Персије у Сирију и тамо настављају свој рад. Дела старих философа, математичара, астронома и коментари на њих, које су са собом понели, постају основица њихове активности. Багдад постаје центар научне и философске мисли. Преводи Галена и Аристотела свраћају пажњу на стару мудрост, којом се и Јевреји почињу озбиљно занимати. Два калифа помажу распростирање старих дела међу Арапе. У деветом веку калиф Мамун оснива у Багдаду један институт за превођење грчких писаца на арапски, којем на чело долази Хонени бен Ишак, један од најбољих преводаца. У тој школи била су преведена дела Платонова, Аристотелова, Порфиријева и Амонијева, између осталих, затим дела Аристотелових многобројних коментатора, која су често више читана и боље била знана од самих оригинала. Под утицајем превода ствара се у Багдаду философска школа, мање или више талентованих и оригиналних мислилаца, коју су подједнако сачињавали чисто арапски религиозни мислиоци, који су стајали под утицајем александријске школе, са чистијим следбеницима Платоновим и Аристотеловим, премда не с подједнаким значајем за историју мисли. Међу њима најзначајнији за историју философије били су Алкенди, Абуназар, Авицена и Алгазел.

У десетом веку, када философија већ пресахњује на Истоку, појављује се у Шпанији низ арапских философа и природњака: Авемпаце, Абудацер, Авероес, на које се надовезују Јевреји. Јевреји, једини светски путници и знанци језика онога доба, који су у Багдаду с више интереса изучавали арапску философију од мухамеданаца, први су пронели по Европи вести о муслиманској философији и били њени први и најревноснији преводиоци. Захваљујући њима, половином једанаестог века појављују се преводи арапских медицинских и астрономских дела, која побуђују велико инте-

ресовање. У 12 веку, захваљујући настојањима толедског архиепископа Рајмонда, појављују се међу првима латински преводи арапских философа: Абуназара, Алгазела, Авицене, поред превода Аристотелове метафизике и његових списа из физике, опет с арапског, који дотле нису били уопште познати у Европи. Тај рад пружа хришћанској мисли новог Аристотела, уз арапске коментаре, и удара темељ новој фази њена развоја. У томе и лежи његов историски значај.

По жељи Петра од Клинија, Херман и Роберт превели су четири арапска дела на латински, која су угледала заједно свет с предговором њихова ментора. Међу тим делима свакако је од највећег значаја латински превод Корана, који је извршен 1143 године као њихово заједничко дело. То је био први латински превод Корана који се уопште појавио. Он је први пут штампан 1543 године у Базлу, с једним предговором оца немачког протестантизма, Мартина Лутера. Уз овај превод Лутер је објавио Робертов превод живота и хронолошку таблицу Мохамедову и два Херманова превода из исте области.

Њихове заслуге за европску мисао и сарадња, међутим, нису код тога стале. Херман је превео Птолемејеву *Планисферу* и Албуназаров *Увод у астрономију*, „уз савете Роберта од Ретина, мога изврсног и нераздвојног друга, мога некадашњег сарадника у сваком делу и вештини“. Рукопис овог превода налази се данас у Оксфорду. Према једном Хермановом писму, које је остало сачувано, било је међу њима сарадње и при превођењу једног дела Мохамед бен Мусе, чији нам текст није познат.

У архиви чувене бенедиктинске библиотеке у Клинију чува се писмо које је опат Клини-а Петар упутио, 1143 године, другом чувеном католичком теологу и борцу онога доба, светом Бернарду, за-

једно с латинским преводом Корана, објашњавајући разлоге због којих је ангажовао људе да изврше превод. „Ја сам се ту, вели Петар од Клинија, повео за светим оцима, који нису пропуштали прилике да устану против сваке пагубне јереси“. За Роберта од Ретина и Хермана вели да их је нашао у близини Ебра где изучавају астрономију и богатом наградом задобио да као зналци језика за превод напишу коментар. Он ту Хермана назива човеком ученим виспренога духа и књижевно образованим.

Први наш духовни додир, и најдуховнији, ако се тако може рећи, на нашем рођеном тлу десио се нешто касније, пред крај XII столећа. Кад је Ричарда Лавово Срце, по повратку из крсташког рата у Палестини, захватила јака бура пошто је напустио Крф, заветовао се да ће подићи храм Богородици тамо где се најпре буде искрцао. Провиђење је хтело да то буде острво Локрум крај Дубровника. Искрцавши се он је предузео потребне мере да испуни завет. Како се на Локруму налазио један чувен бенедиктински манастир, основан 1023 године, краљ Ричард одреди суму од 100.000 марака на подизање храма и повери бенедиктинцима да воде бригу о његову подизању.

Међутим, кад је ректор Дубровника сазнао за његов долазак, позову га да посети њихов град. Том приликом примили су га с највећом пажњом али су наваљивали на њега да промени свој завет и да подигне цркву у Дубровнику. Обећали су да ће се постарати да му за то издејствују благослов Рима, а они сами да ће подићи храм на Локруму о трошку Републике. Краљ Ричард прихвати њихов предлог, али под условом да у дубровачкој катедрали опат бенедиктинског манастира са Локрума и његова сабраћа сваке године на дан Ваведења служе службу. Пошто је позајмио већу суму нова-

ца, коју су дубровачки патрицији повећали својим прилозима, подигли су у Дубровнику катедралу која се издвајала правилношћу облика и лепотом украса. Дубровчани су се одужили успомени краља Ричарда једним спомеником који је био подигнут пред самом катедралом. И споменик и катедрала били су уништени приликом страховитога земљотреса који је задесио Дубровник 1667 године. Али је спомен на краља Ричарда остао сачуван.

Можда није неумесно на овом месту поминути једну епизоду из овога доба, коју саопштава сер Гарднер Вилкинсон у своме значајном делу о Далмацији и Црној Гори.

1203 године, кад је архиепископ дубровачки, Бернард, био принуђен да због спора са барским епископом, којем је папа Инокентије III, на тражење Вуканово, дао титулу митрополита, напусти Дубровник, замолио је папу да га премести из Дубровника. Папа се одазива његовој молби и даје му једно писмо за енглеског краља Јована, извештавајући га, да је Бернард наименован за епископа у Карлајлу. Текст папина писма сачуван је у писму које краљ Јован пише архиепископу Јорка, Голферду, јануара 1204, којим га извештава о том наименовању и препоручује његовој пажњи.

Почеци нашег сопственог философирања јесу и почеци првих стварних духовних додира између нас и Енглеза. Ми смо, ако тако можемо рећи, почели одмах на европском плану, захваљујући карактеру католичке цркве, која је омогућила јединство западног света и осигурала услове за несметани духовни саобраћај. Загазили смо одмах у вртлог идеја које карактеришу почетак препорода у Европи. То је доба кад у Риму свет слуша чувенога присталицу Платонове философије, Висариона; кад је у Паризу на Сорбони, под дејством

сколастикe; кад се у Оксфорду, центру неосколастикe, врши преображај. Енглеску духовно припрема Виклиф за реформацију и за ново доба, којем ће Франсис Бекон бити учитељ. Ако је наша сопствена душевна подлога била страна великој борби двеју сколастика, не може бити сумње у нашу способност уживљавања у свет страних идеја. Нико то није показао боље од првог нашег философа, Ђорђа Драгишића, који по свршеним студијама постаје професор философије, пише дела о дијалектици Томе Аквинског и систем етике, улази у круг Платонове академије, коју око себе ствара Лоренцо Медичи и загрева се за Савонаролу. Ученост и ум Драгишићев ценили су веома савременици.

Драгишић је рођен у Сребрници. После пропасти Босне, 1463, он је као дечак пребегао у Дубровник и тамо временом ступио у францискански ред. 1470 године францисканци га шиљу у Рим, где долази у додир с кругом који се образовао око чувенога цариграђанскога Грка, кардинала Висариона, поборника сједињења источне и западне цркве и Платонове философије. Тај додир и утицај оставио је несумњива трага на Драгишића.

Из Рима Драгишића шаљу у Париз и Оксфорд, да у Оксфорду изучава сколастичку философију францисканскога типа под руководством наследника Дунса Скота.

Утицај енглеске сколастикe био је први утицај енглеске мисли онога времена на нас, која је опет стајала у вези са арапском философијом и Аристотеловим делима, око којих се трудио и Херман Далматинац. Дунс Скотус, творац сколастичког правца који носи његово име, припадао је реду светога Фрање и био професор философије и теологије у Паризу и Оксфорду, крајем тринаестог и почетком четрнаестог века. Он је био првоборац у великом сколастичком дуелу са Томом Аквин-

ским и Албертом Великим, који су били с доминиканцима францисканци под вођством св. Бонавентуре и Дунса Скота о претежни утицај на дух католичке цркве и на правац њене мисли, битци која би данас била непојмљива у крилу цркве, али која је, баш због своје жестине, била признак обиља животне снаге католичке цркве у веку који је видео њена највећа имена: Дантеа, св. Фрању и Тому Аквинског.

По повратку из Енглеске ми видимо Драгишића најпре као наставника у Урбину, па затим у Фиренци, у кругу који се образовао око Лоренца Медичиа и пријатељевао са Савонаролом. Сматран је био за једног од најученијих људи својега доба. Као што вели Медичи у писму, којим му ставља у дужност да испита ортодоксију њихова заједничког пријатеља, Пика де Мирандоле, једнога од твораца философске обнове, против оптужаба од јереси: „Ја не признајем ученијег и честитијег човека, нити верујем да би таквог било“.

1497 Драгишића срећемо у Дубровнику као професора философије и теологије. Доцније у Риму он брани чувенога хебраисту Јохана Ројхлина.

Драгишић је био писац низа философских дела из области дијалектике и етике, на латинском, која показују укрштање сколастике с духом обнове. Она су била први плодови духовних струјања између Енглеске и наше земље и наш удео у општој преоријентацији мисли, којој је са много енергије, знања и смелости и духа пола века доцније служио други наш значајан мислилац, Фрањо Петрић.

Петрић је рођен на острву Цресу, 1529 године, за које нам Алберто Фортис, италијански природњак и путописац 18 века, вели, да му је наш језик био говорни језик. После једног значајног књижевног почетка *О срећном граду*, писаног у

духу идеја онога времена, и многих путовања, ми га налазимо као професора философије најпре у Ферари, па затим у Риму, где је и умро 1596 године.

Петрић је био писац великога броја дела из свију области знања и умења. Његов сјајан ум и многи дарови добили су признања на много страна. На овом месту за нас је Петрић важан јер је то био први наш мислилац који је стекао сигурно место у историји философије, остао незаборављен све до данас, уз пркос „парадоксалности“ коју му приписује Бенедето Кроче. Он претставља интересантан предмет изучавања и за наше дане. За наше везе са Енглеском он је значајан јер је то био први наш човек о којем је написано једно дело на енглеском. 1560 Петрић је објавио своје *Диалоге о историји* у којима, између осталог, говори о историји будућности, на основу сасвим логичне претпоставке о историји као затвореном кругу, чије су фазе утврђене божанским планом о човеку и крај предодређен божанским откривењем. О тој Петрићевој теорији историје објавио је једну студију Т. Мандевил, 1574 године, код књижаре В. W. Seres у Лондону. Њен наслов гласи: *The true Order and Methode of wryting and reading Histories according to the precepts of Francesco Petricio and Aconito Tridentino.*

Ако енглески писац дела *Свештена теорија о земљи*, епископ Барнет, није дао прилике својим савременицима да се сете Петрића, пошто не помиње позајмице од Петрића, са животом и идејама Петрићевим Енглеска је ипак имала прилике да се упозна нешто доцније из *Путовања по Далмацији*, Алберта Фортиса. Ово дело, које су, као што ћемо доцније видети, омогућили Енглези, објављено је на енглеском 1778 године. У њему се налази један одељак посвећен Петрићу у којем нам овај чувени Италијан опширно говори о Петрићу са пуно хвале и признања: „То је било чудо од

учености у оно време, и био би светла звезда обновљене философије, да је нешто касније дошао на свет, или да се могао слободније изразити, бавећи се науком у местима мање спутаним него што су били Ферара и Рим“.

Име де Доминиса, архиепископа сплитског, једно је од првих наших имена која су остала у сећању Енглеза. Њега помиње Њутон као чувену личност у својој Оптици, у вези са открићима која је де Доминис учинио у области дугиних боја и која је објавио у свом делу *De radiis visûs ac Lucis*, штампаном у Венецији 1611 године. Пре него што га је црквена политика и распра повукла у свој коловрат, де Доминис је био човек од науке, бавио се научним експериментима. Зарад њих је он на надбискупском двору у Сплиту подигао још један спрат, да тамо врши експерименте. Кад је чувени енглески египтолог, Сер Гарднер Вилкинсом, путовао Далмацијом, приповеда да су путницима показивали прозор с којег је де Доминис открио теорију дугиних боја посматрајући прелом светлости у капима воде.

Де Доминисова веза са Енглеском, међутим била је и другог карактера. Кад је услед распре између Трогира и Сплита напустио Сплит и отишао у Венецију, и тамо стао на страну Венеције у спору између папе и тога града око светске власти папине, сукоб у који је дошао с Римом није никако могао остати локализован у веку жестоких верских распра и партизанства. Де Доминис је био крупно име онога доба и његов став није могао остати без ширег одјека, нарочито кад је инквизиција осудила његов спис о поменутом спору. Након тога њега позива Бедел, капелан британског амбасадора у Венецији, сер Хенри Волтона, да с њим пође у Енглеску, што де Доминис прима. У Хајделбергу ми га видимо где објављује један проглас

у којем као разлог бекству наводи прогањања од стране Рима и жељу да на свет изда једно дело на којем одавно ради и жели да убрза упућивање Рима на прави пут. У манифесту вели да он бежи од Рима, али не и од католичке цркве. Нешто доцније, по доласку у Лондон, он објављује то дело на енглеском.

Његов спор с Римом и његов проглас били су му већ утрли пут. Он стиже у Енглеску 1 јануара 1616 у пратњи нећака британског амбасадора у Венецији и бива приман са свима почастима и пажњом. Отседа у двору архиепископа кентерберишког и тамо остаје две године. Краљ Џејмс I прима га врло лепо. Указује му велику пажњу. Амбасадори Венеције и Шпаније, који имају специјалан задатак да извештавају о његову кретању, бележе почести које му се указују у Енглеској.

У Лондону је добио италијанску цркву, Мерсерс Чапел, у којој је држао проповеди. Једну од њих он објављује на енглеском 1617 године. Ускоро затим он издаје на свет своје главно дело на латинском *De republica christiana libri X*, које привлачи велику пажњу, и још веће благовољење Џејмса I, тога чувеног владара и теолога, великог љубитеља теолошких диспута, који га именује деканом капеле краљевског замка у Виндзору.

Док ово главно његово дело није преведено на енглески, његово издање Сарпијеве Историје тридентинског сабора, издање око којег је било много спора и много оптужаба против де Доминиса, било је преведено на енглески.

Из мотива који одају, по свему судећи, врло сложену природу де Доминисову не мање од интригантске вештине шпанског амбасадора на двору Џејмса I, де Доминис је напустио Енглеску 1622 године. У Брислу је покушао објаснити разлоге свога повратка у једном манифесту, који је био затим преведен на енглески. Ако се његова увера-

вања у лојалност према Риму и католицизму била довољна за Гргура XV, нису била довољна за његова наследника. По смрти Гргура XV, де Доминиса затварају у тамницу, где је нашао и смрт, 1625 године. Инквизиција га је огласила јеретиком и после смрти спалила његове земне остатке и његове списе.

Са временом Џемса I везан је и боравак једног другог Далматинца, Хваранина Јакова Бјундевића — *Giacomo Biondi* — којег је из Венеције са собом повео у Енглеску сер Хенри Волтон посланик Џемса I у Венецији. По доласку у Лондон Бјундевић је ступио у дворску службу, постао дворски коморник и после једне успешне дипломатске мисије код војводе од Савоје добио племићку титулу.

У Енглеској стекао је и извештан књижевни глас. Два његова романа, чији се оригинали могу видети у нашој Народној библиотеци, била су преведена на енглески. Кад су у Енглеској избили грађански ратови Бјундевић напушта Енглеску и одлази у Швајцарску, где се посвећује писању историје енглеских грађанских ратова. Тај његов рад преведен је био на енглески и објављен у Лондо-1643 године у два тома. Значајан је за нас што је то први рад једнога нашега човека посвећен Енглеској који је и преведен на енглески.

Три наша човека доживели су да буду чланови Краљевског друштва у Лондону: Ђорђе Армен Баљиви, професор медицине; математичар Сима Страјнић и философ Руђер Бошковић.

Баљиви је рођен у Дубровнику 6 септембра 1668 године. Кад су му, још док је дете био, померли родитељи, једна побожна жена узме и њега и његова брата и да језуитима у школу. По препоруци дубровачких језуита њега узима један италијански лекар из Леча у Италији, по имену Петар

Анђело Баљиви, чије је име понео из захвалности. Поочим га да студира медицину. Студирајући прошао је целу Италију. Истакао се веома својим способностима. Ми га 1696 године видимо на језуитском колежу у Риму као професора анатомије. Те исте године он издаје на латинском дело *О лекарској пракси*, које га је прославило и донело му велике почести. Ускоро га преводе Немци, Французи, Енглези. Учена друштва утркују се које ће га пре примити у своје редове, међу њима и *Royal Society*, које га 1697 године бира на место папина лекара, професора Малпигија. О томе нам он приповеда сам у једном писму Антонију Маљабекију, библиотекарару кардинала Леополда Тосканског.

„ По краљеву пристанку изабрало ме је Краљевско друштво у Енглеској за свога члана на место покојног господина Малпигија, што одмах по дужности јављам Вашој светлости. Једино ми није у вољи што су ми та учена господа указала част која далеко премаша моје заслуге.

У Енглеској преводе на енглески језик три моје дисертације“.

Те дисертације саставни су делови дела *О лекарској пракси*, које је угледало свет на енглеском 1704 године.

Баљиви је са теорије скренуо пажњу на експеримент и сматрао посматрање болесника најважнијим послом. Он се нарочито бавио вивисекцијом и наглашавао потребу довођења теорије и опита у склад. „Два су кардинална медицинска правила, вели Баљиви: умовање и опажање. Опажање је циљ којем треба да су упућена лекарска умовања“.

Он не доноси никакве нове теорије. Залаже се за старе. Упућује на Хипократа и на Галена. Говори против кривих аналогича и брзог закључивања. Сматра да за лекара није доста да буде науч-

ник. Лекарска вештина важнија је од лекарског знања.

Између осталих, дописивао се с Волтером Харисоном и Виљемом Колом (Cole) из Лондона. Његово главно дело, *De praxi medica*, превео је на енглески доктор Церард Ботанико, којег спомиње у писму Маљабекију.

Од свих наших додира са Енглеском онај преко Руђера Бошковића свакако да је био најзначајнији. Ту се не ради о случајном додиру или о утицају у обичном смислу, већ о нашем уделу у разради проблема филосомије природе и о сарадњи једног нашег великог ума у врсти научног рада која је нарочито занимала енглеску науку у оно доба. Због природе проблема којима се бавио Бошковићев научни рад привукао је пажњу Енглеца и пре његове посете Енглеској (1760) и његова избора за члана Краљевског друштва. Његова научна сарадња с њима трајала је читаву деценију, све до планова о астрономској експедицији у Калифорнију, у којој су Енглеци позвали Бошковића да узме учешћа. Премда се свет Бошковићеве мисли креће у оквиру научних проблема његова времена, и његова истраживања имају као полазне тачке извесне основне хипотезе, мање више опште примљене у оно време, као што је идеја континуитета и аксиома о непробојности, Бошковић је изнад свега самосталан мислилац.

У његовој философији природе налазе се најзначајније тачке система природе Лајбница и Њутона: Лајбницево монаде и Њутонове привлачне и одбојне силе. Помоћу њих је Бошковић самостал-

ним умовањем дошао до једног јединственог закона сила у природи, на основу којег је објаснио састав материје, законе механике, општа својства материје и главне особине тела. О томе нам сам Бошковић вели следеће:

„Моја теорија узајамних сила, до које сам дошао врло рано студирајући друге добро познате принципе, претставља систем који лежи на средини између Лајбницова и Њутонова система; она има много штошта заједничко и с једним и с другим системом, а разликује се врло много и од једног и од другог. Она заступа прости непросторне основне елементе на којима се заснива Лајбницова теорија; исто тако и теорију узајамних сила, која се мења према удаљености тачака, која је специфична Њутону. Поред тога она расправља не само о силама којима се служи Њутон, које принуђавају тачке да се приближују, и које се зову привлачним, већ и о силама које проузрокују одбој, и које се обично називају одбојним. Поред тога ја сам своју теорију претставио на такав начин да, тамо, где престаје привлачна сила, с променом удаљености, почиње одбојна снага, о чему говори Њутон у својој *Оптици*“.

Бошковић је био први међу Југословенима који је учествовао у продубљењу проблема које је свету завештала енглеска мисао. Он је то чинио у време кад је Европа у спору између Њутона и Лајбница око проналаска инфинитезималнога рачуна била далеко од тога да призна Њутона и Њутонове идеје природе, и због става који је према њима заузео један тако велики и утицајан мислилац као што је био Лајбниц. Овај спор између

континента и енглеских острва био је још више проширен Лајбницовим оптужбама против Њутонова система, за који је тврдио да не оставља никаква места за Бога.

Бошковић је много допринео ширењу интересовања за идеје Њутонове философије међу нама. Под Бошковићевим утицајем његов млађи савременик, Бенедикт Стај, латио се великог посла да у једном великом латинском спеву (*Philosophiae recentioris libriх. Roma 1755—1792*) изложи Њутонов систем. Томе песничком излагању Бошковић је додао своје коментаре. Стајев рад један је од најобимнијих коментара које је Њутонова философија добила у Европи и спада међу најзначајнија песничко-философска дела које је дао наш дух. Он заслужује, напореда са његовим спевом о Декартовој философији, да буде најзад извучен из заборава.

При излагању Њутонова система Стај није допуштао да га повуче сила ума његовога духовнога ментора, с којим је у Риму проводио многопонеде у ученим разговорима, већ је у много прилика стајао отворено на страну Њутонову против Бошковића, што је Бошковића потстакло на врло занимљиве коментаре, који садрже драгоцен материјал за проучавање Бошковићеве философије. Стају нису били непознати и други енглески философи. На једнога од њих, Џона Лока, он се наслања при обради извесних проблема теорије сазнања. Помоћу Лока он се ослобађа Декарта: његове теорије о урођеним идејама и његове идеје времена и простора, где је опет много ближи Њутону него Бошковићу.

ДР. ЕДВАРД БРАУН

До краја петнаестог века обавештења Енгле-за о нама свакако да нису била многа. Претпоста-вљамо да су крсташки походи допринели стицању извесних знања о нама, нарочито онај трећи, који је предводио Ричард Лавово Срце, о којем је оста-ло трага у предањима старога града Дубровника. Пажња Енглеза повећава се тек кад Турци постају европска опасност, кад се, после пропасти Србије, доводи у питање опстанак Централне Европе. Тада се појављује читав низ дела која расправљају о Турцима, турској историји, о опасности која од њих прети, и плановима за борбу с њима. Поред њих, појављују се путописи из ових крајева, од којих се у ранијим, као што је онај сер Џона Мандевила, тек налази по који наговештај о нама.

О сер Џону Мандевилу мало има других по-датака до оних које је он сам о себи дао. Дело које на енглеском носи наслов *The Voiage and tra-vaule ot syr John Maundeville, Knight*, објављено је на енглеском 1499 г. и прештампано безброј пута. Оно и данас ужива глас правог путописног класичног дела. Номинално се сматра делом једног енглеског писца. Према једној напомени францу-ског рукописа из 1371 године, године Мандевило-ве смрти, путопис је био првобитно написан на ро-манском, као језику који је у оно доба био боље познат, па тек доцније преведен на енглески. Пре-овлађује мишљење, да је стварни писац био један бележник из Лијежа, Жан д'Утрмез.

Остављајући на страну књижевни спор, по-мињемо да је ово прво дело на енглеском језику за

које се до пре 50 година у Енглеској са сигурношћу држало да је дело једног енглеског племића, који у прологу за себе вели да је „borne in England in the towne of Sainct Albone“, и који се сматрао „оцем енглеске прозе“ — у којем се спомиње наша земља. Сер Џон у њему описује свој пут у Свету Земљу и на Исток и даје евентуалним путницима упутства како ће најбоље стићи у Јерусалим пешице, на коњу или морем. Путник који долази са Запада може, вели, путовати преко Немачке и Мађарске „док не пређе Дунав, који је врло велика река и тече из Немачке испод Ломбардије и прима у себе четрдесет других река па тече кроз Мађарску и кроз Хрватску и утиче у море тако јако и с толиком силином да је вода слатка на тридесет миља од обале, и после се путује у Београд и прелази у Бугарску.....“

Нешто пре првог енглеског издања овог класичног путописа, чувени енглески штампар Вилиам Какстон објавио је на енглеском свој превод с француског једне од свакако многобројних верзија чувене Хронике Виљема архиепископа Тирског, која је на латинском угледала свет у 12 веку. У њој је писац, пореклом Јерусалимљанин који се школовао у Италији, описао освајање Сирије и Палестине и крсташке походе, од којих је онај који описује енглески текст и који је водио Годфрид војвода лоренски, ишао преко наше земље. Ова хроника није остала непознат историски извор ни за нас, премда су је Французи много више изучавали него ми. Она би била вредна веће пажње него што јој се поклањала.

Енглески одломак овога дела појавио се на три века после пишчеве смрти. То остаје најстарији превод једног дела у којем је реч о нашој земљи. (На латинском има ранијих извора).

Од почетка шеснаестог века путописи постају све озбиљнији и све исцрпнији извор података. Они су остали главни извор информација о нама све до краја прве четврти деветнаестог века, када су, с једне стране, интерес за нашу народну поезију, а, с друге, све већи интерес за наше крајеве због политичких последица борбе коју су хришћани на Балкану водили и промена које је ослободилачка акција хришћана на Балкану изазвала у држању Великих сила према Турској, навели Енглеze да нашем животу посвећују све већу пажњу.

Један од најважнијих енглеских старих путописа, ако не најстарији, био је путопис др. Едварда Брауна, члана Краљевског друштва у Лондону и личног лекара енглеског краља. У његову путопису први пут се спомиње Србија у наслову једнога енглескога дела. Пут који др. Браун описује предуzeо је 1669 године, придруживши се једном изасланству које је из Беча ишло султану у Ларису. Њега је објавио 1673 године.*)

За нас је његов путопис значајан не само стога што је то прво путовање читавом дужином наше земље од Будима до Ларисе. Он је исто тако значајан по обиљу материјала који садржи. То још није оно што ће нам у деветнаестом веку дати сер Артур Еванс и Сер Гарднер Вилкинсон; али су то први подаци једног ученог човека о ономе што је могао видети успут.

За нас је др. Браунов путопис важан и књижевно-историски, јер су извесни делови његова путописа угледали света најпре у Раду Краљев-

---

*) A Brief account of some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Tessaly, Austria, Stvria, Carinthia, Carniola and Friuli... By Edward Brown, M. D. of the College of London, Fellow of the Royal Society, and Physician in Ordinary to His Majesty. London: printed by T. R. Benjamin Tooke. 1673.

ског друштва (Philosophical Transactions of the Royal Society). То би било први пут да се нама додељује место у једној периодичној публикацији.

Др. Браун нам даје опширан приказ мостова на Дунаву. Истиче обиље риба у рекама овога дела света, нарочито Тисе. Хвали хлеб. Каже да је хлеб тако добар у свима крајевима под Турском, да му је с вином био права гозба. Он нас обавештава да је у Фрајштату слушао беседу у цркви на нашем језику и уверава своје земљаке да им је за путовање од Хамбурга до Цариграда довољно да знају немачки и словенски. О распрострањености словенског језика писали су многи енглески путописци старијега времена.

О Срему нам даје један занимљив податак. Каже да су куће тамо сазидане под земљом. Из земље вири само један мали део. Али су простране, имају прозоре, добро уређене и са више одељења. Београд описује као „простран, јак, насељен и велики трговачки град, поплочан дрвеном калдрмом у делу где је саобраћај највећи“. Помиње медресу за коју вели да ју је подигао велики везир. За Србију каже да је плодна и пријатна земља, кршних људи, добрих коња, вина и река.

Од Баточине помиње промену у ношњи наших жена. На главама жена среће конђу, украшену новцима. У Прокупљу су отсели у кући једног дубровачког трговца. Ту се упознао с једним католичким свештеником с којим је говорио латински, за који вели „да није обичан језик у овом делу земље“. Каже како је лекар, који је ту живео, имао обичај да свако јутро иде на пијацу да позива к себи све оне којима је била потребна лекарска помоћ. У Прилепу помиње замак Краљевића Марка и вели нам да је Марко некад био чувен. Кад је стигао у Битољ у њему је боравила султанија, која беше тамо дошла да се породи. Због тога су биле заузете у граду све расположиве просторије. По

Брауну, Турци су високо ценили Александра Великог и желели су да им се царевих роди у Македонији. Али им се жеља није испунила. (Султанија је родила кћер, која је убрзо умрла). За Косово велика су се на њему биле „највеће хришћанске битке“; да је у боју на Косову с „деспотом“ Лазаром било пола милиона војника; да је Лазар погинуо у боју „Кад је после боја Мурат разгледао мртве убо га је сабљом Михајло Кобиловић, један хришћански војник којег су оставили на Пољу мислећи да је мртав.“

По Брауну, положај хришћана под Турцима био је очајан: „Морао сам жалити јадне хришћане, који су живели у овим крајевима у великом страху и склањали се с пута чим би нас приметили да им се приближујемо. У Македонији људи и жене би бежали у шуму испред нас; и ми бисмо нарочито полазили за њима да им разбијемо непотребан страх и лудост.

Међутим, најтежи је био бедан призор заробљеника и робља, на које смо често наилазили у овим крајевима. Али је најочајнији био положај робова на двору, који припадају великом везиру. Они ће вечито остати робови. На таквог једног роба наишао сам у Македонији. Био је запослен код поште. Премда му дужност није била тешка, био је страховито потиштен због тога што није имао никакве наде на ослобођење.“

У раздобљу које одваја Џона Мандевила од Алберта Фортиса појавио се на енглеском знатан број путописа о нашем делу света, око тридесет на броју. Неки од њих, као што је путопис Шкоћанина Виљема Литгоа по Балкану из 1614 и његова савременика Џорџа Сандиса из 1615 уживали су велики глас и доживели многа издања.

Међутим, колико се путопис др. Едварда Брауна издваја по обиљу података толико се Пи-

сма *Леди Мери Монтагју*, једне даме од духа, и жене енглеског амбасадора у Цариграду, писана с пута пријатељима у Енглеској, 1616—18 године, издвајају по духовитости, лепоти стила, акутним запажањима. *Леди Монтагју* спадала је у врло малени број жена које су прошле европску Турску у оно време и оставиле о томе писана трага.

Због тога што је Дунав био залеђен (у Београд је стигла крајем јануара) она није пошла уобичајеним путем низ Дунав, којим су обично ишли сви који су путовали у Цариград из Европе, већ тежим и необичнијим путем кроз нашу земљу од Осјека преко Петроварадина и Ниша у Једрене, где је тада боравио султан. Њена путописна писма претстављају не само прве писмене трагове једне енглеске жене која је путовала по нашој земљи, већ и први штампан путопис једне Енглескиње и имају стога вишеструку важност.

Њена су писма више слика нарави него што су слике предела. Она више говори о утисцима који су на њу направили људи него предели. Због тога даје много више личних човечанских података него што то чине други путописци, који су за нас не мање драгоцени. Тако нам, на пример, саопштава да је у Петроварадину дочекују аустриски и граничарски официри. Код Сремских Карловаца узбуђују је крвави остаци скорашње битке, коју је на том месту водио Евгеније Савојски. Како је у Београд стигла ускоро иза погибије београдског паше њена писма одају нелагодност и жељу да што пре крене даље на пут. Она је очекивала да ће Београд напустити одмах, али их је београдски паша задржао чекајући на наређења из Једрена. У Београду су, вели *Леди Монтагју*, били смештени у најбољој кући, која је припадала једном ученом бегу, који је имао врло добру библиотеку сваковрсних дела на арапском и персиском језику.

Њено писмо из Београда од 12 фебруара 1717 упућено је било великом енглеском песнику Александру Попу, с којим су се пријатељски односи завршили правом књижевном свађом. Њена остала писма о нашој земљи упућена су Каролини принцези од Велса и неком католичком опату, на којег чешће наилазимо у њеним писмима. Она су карактеристична нарочито због слике коју пружају о тешком страдању раје под јаничарима. Народ је живео у највећем страху, крио се по планинама, и он и стока. Јаничари су просто односили што им је требало без даљега. На путу од Београда „нас је пратила стража од 500 јаничара и ја сам плакала скоро сваког дана посматрајући њихову безобзирност у селима кроз која смо пролазили“. Народ је вредан, али је тлачење тако велико да је народ присиљен напуштати своје домове, занемаривати своје њиве и све што имају, због јаничара. Земља је сва обрасла шумом, пуна хајдука, али, вели, очевидно плодна. У Нишу су јој приповедали како је прошлогодишња берба грожђа била толико обилата да су сељаци копали у земљи рупе и сипали у њих комину. Али шта то помаже? Народ је у апсолутној милости и немилости јаничара. *Ича* Двадесет кола било је најмљено у Београду за превоз енглеског амбасадора у Ниш, уз извесну цену. Кад су стигли у Ниш, после седмодневног пута, јаничарски ага је просто отерао кочијаше не давши им ништа, иако једнима беху полипсали коњи, другима осакаћени. „Јадници се беху скупили око куће плачући и чупајући косе и браду, али нису могли добити ништа од безобзирних аскера. Ја бих им дала од свог новца, али би то било исто што и дати новац аги, који би им га одузео без гриже савести.“

На овом месту биће умесно поменути енглески превод једног нашег дела, пошто се односи на

тему коју поглавито расправљају сви путописи из овог времена. То је управо извод из више латинских дела католичког свештеника Бартоломеја Ђорђевића, које је прво дело једног нашег човека које је преведено на енглески.*)

На Бартоломеја Ђорђевића први је скренуо пажњу Шафарик. Ђорђевић је живео у шеснаестом веку. Место његовога рођења није познато. Нити о њему имамо других података сем оних што их сам саопштава у својим делима. По разговорима латинско-хрватским које даје у својим делима закључујемо да је пореклом из крајева који су говорили чистим српско-хрватским језиком, може бити из западне Босне. 1528 године њему су Турци, који су се тада налазили у напону снаге, упропастили све имање и њега одвели у ропство, пошто су га најпре оковали и тако окована провели по Европској Турској и одвели у Малу Азију. Два месеца путовао је Бартоломеј у ланцима. У ропству је провео 13 година. Седам пута био је као роб препродаван. У Малој Азији живео је веома тешко: гладан и жедан, на зими, спавао под ведрим небом, пасао овце, орао, гајио коње и ратовао. Из тог ропства успео је некако да побегне лутајући пустињом и непроходним шумама, гладујући и носећи се с дивљим зверима. Једва душу држећи он је допро до Хелеспонта и покушао да га пређе на сплаву који је сам направио. Али га ту ухвате, вежу му руке и ноге, па пошто га грозно истуку, продаду га разбојницима што робљем тргују. Кад је по други пут покушао бежати, спасао се. Овог пута.

---

*) The Offspring of the house of Ottomanno and offices pertaining to the greate Turkes Court. Whereunto is added Bartholomeus Georgeviz Epitome, of the Gustomes, Rytes, Ceremonies, and Religion of the Turkes: with the miserable affliction of those Christians, which live under their captivitie and bondage. All Englished by Hugh Goughe. Imprinted in London, by Thomas Marshe. (1569—1570).

место на север, крене на југ. У Палестини се скло- нио у манастир св. Фрање Јерусалимског на Сио- ну. Пошто је прошао Палестину, прешао је у Европу и дошао у Рим.

Време, у којем је Бартоломеј Ђорђевић жи- вео и страдао било је време највећега напона тур- ске освајачке снаге и највеће бриге хришћанске Европе да се ослободи Турака. Искуства која је Ђорђевић стекао робујући Турцима и знања до којих је дошао у ближејем додиру, претстављала су врло драгоцен материјал. Ђорђевић је објавио низ дела о животу и обичајима Турака, о страдању хришћана под Турцима и о средствима успешне борбе. 1544 у Антверпену објавио је једно дело о страдању хришћана и друго о обичајима у Турака, која ћемо доцније наћи у енглеском преводу. Нешто доцније, 1645, појављују се његова упутства против Турака (*Exhortatio contra Turkas*) у Антвер- пену, опет у 1545. Његова дела доживела су више издања у 16 веку и била преведена на више језика.

За *Exhortatio* Чедомил Мијатовић вели да је то права дискусија Источног питања. Ђорђевић саопштава драгоцене податке о Европи онога вре- мена, нарочито о разлозима успеха Турака и не- успеха Хришћана у њиховој борби против Турака.

„Предрага господо, вели Бартуловић, шта ми имамо друго хришћанско, осем тога имена. Ми ра- тујемо без Бога. И што је још несрећније, Бог је против нас: *Bonas leges habemus, sed pessimos mo- res; bona arma, sed pessimos animos.*

Кад Турчин у рат иде, све зло остави код ку- ће, а хришћанин га тек тада са собом понесе. У турском војничком стану нема ни весеља ни насла- де, већ само оружја и најпотребније хране: *In ca- stris vero Christianorum luxus, et omnis luxuriae commeatus, adest gravior turba meretricum quam virorum*“.

Као писац Ђорђевић је био популаран у своје време. Још и данас је он вредан сваке пажње као веран и једноставан извор о оном времену. Од његових дела Енглези су превели 1569—70 године један извод из његових дела о животу и обичајима Турака и о страдању хришћана. Тај извод начинио је сам Ђорђевић и објавио први пут у Риму 1552 године.

ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ И КЊИЖЕВНИ
УТИЦАЈ ЕНГЛЕЗА

Доситеј Обрадовић, међу многим другим стварима, био је први међу нашим људима који долази у додир с енглеском књижевношћу, њом се напаја и из ње преводи. Његов пут у Енглеску, 1775 године, и боравак у Лондону, пријатељство и пажња на коју је наишао, пружили су му прилике да се упозна с оном врстом књижевности, коју, истина, нису неговали само Енглези, али су у њој остали мајстори. То је кратак осеј, за разлику од Монтењова, с којим се срећемо најпре код Бекона, и који даје нарочито обележје осамнаестом веку.

Енглеска је освојила Доситеја при првом сусрету. Освојила га је чим се искрцао с брода. У Доверу он се диви лепоти Енглескиња. Пролазећи колима кроз Јужну Енглеску на путу за Лондон, усхићује се лепотом предела. Полазећи из Кантербериа он седа на кров поштанских кола, да би могао боље посматрати. Лондон је њему „красњејши и славњејши град на свету“.

Природа и дела људска удружују се с људима да задобију Доситеја. Преко свог сапутника, неког ирског свештеника, Доситеј се у Лондону упознаје с једним домаћим учитељем, код кога узима стан и храну за 6 дуката на месец, и од учитељеве породице учи се енглеском језику. Рачуна да му је трошка доста да остане у учитељевој кући три месеца. Учитељ га упознаје са својим пријатељима, који га после узимају себи, дају му часове и хране га. Преко њих упознаје се с чувеним

лекаром из онога времена, сер Виљемом Фордајсом, који му отвара рачун за одело, књиге и друго. Место три месеца остаје шест међу људима који су му оставили на вољу да остане колико жели. Кад га је поново обузела воља за књижевним радом јер је жеља за писањем била јача од жеље да век проведе у Енглеској, пријатељи му купе књига, плате возњу до Лајпцига, преко Хамбурга, снабду трошком, па га отпрате на пут.

Доситејев боравак у Енглеској ставио је нашу књижевност први пут у стваран додир са књижевношћу Енглеза. Доситеј је читао Адисона, којег назива енглеским Сократом; затим Свифта, Попа, Честерфилда, Бекона, др. Џонсона, Нокса. Преводити њихова дела он сматра већим добром од свакога богатства. Кроз његова дела, нарочито Басне, провејава практична мудрост народа, који му је, по свему судећи, највише прирастао за срце. Он Енглезе назива „премудри“, вели да су „најпросвештенији у Европи народ“, „народ који од свију народа европејски најслободније мисле“. Својим Баснама он додаје два интересантна есеја др. Џонсона из *Рамблер-а*, једне ревије, налик на чувени *Спектетор*, који су *Џон Стил* и *Џозеф Адисон* покренули 1711 године. Из *Рамблер-а* је Доситеј превео два есеја, један „о истини и лепоти“, а други о животу човекову под насловом „Пут у један дан“. *Рамблер* је био лист чије је ступце пунио искључиво др. Џонсон двапут недељно, пишући у њему кратке есеје о моралу, наравима и литератури, на начин на који је то, на 36 година раније, чинио *Спектетор*. Данас је *Рамблер* заборављен, можда више него што би требало, у поређењу с његовим старијим братом, *Спектетором*, који је ушао у класике и данас претставља саставни део сваке домаће библиотеке у Енглеској.

Док је Доситеј преводио из *Рамблер-а* не помињући Др. Џонсона, он има нескривено дивљење

за Џозефа Адисона, једног од најлепших духова осамнаестог века, од којег се научио много чему. Доситејеву духу одговарао је популаран тон духовитог човека и васпитача интелигенције енглеске средње класе, која му је остала све до данас најзахвалнији читалац. На исти друштвени слој је циљао и наш Доситеј у својој средини својим списима, јер је хтео бити њен васпитач. Доситеју је стајало блиско то ударање гласом на моралне вредности, и она хармонија између моралнога и естетскога која претставља нарочиту одлику Адисонових есеја. У поређењу с Адисоном, Бекон је морао бити много тврђи орах за Доситеја. Али зато су класична писма лорда Честерфилда сину била довољна накнада. Премда су се појавила тек после пишчеве смрти, који је за живота уживао несравњено већи углед као државник него као писац, њихов дух светске мудрости и њихова светска васпитачка намена били су довољни да освоје свет у веку који је био љубитељ не само добрих писама већ и светске мудрости. Лорд Честерфилд је био један од првих учитеља практичне мудрости које смо ми преводили.

Нажалост, књиге које је Доситеј понео са собом из Енглеске нису се сачувале и ми немамо могућности да ближе пратимо друге његове изворе. Такав је случај, на пример, с анонимном збирком енглеских мудрих изрека, „из прекрасни англијски садова“, које је Доситеј додао својим Баснама, која довољно карактерише време Доситејево и практичну сврху његова рада.

Његов став према животној мудрости Енглеза није остао без последица. Та књижевна врста увек је у нас имала своју читалачку публику. Наше интересовање за практичне упуте у добар живот није престајало кроз читав деветнаести

век. Доситијева је заслуга што је указао на Енгле-
зе с те стране.

Од енглеских писаца које је знао Доситеј и
које је наводио и преводио, највеће је интересо-
вање постојало за Џонатана Свифта, али не есе-
јисту којег је хвалио Доситеј, већ писца *Гуливеро-
вих путовања*, која су код нас доживела већи број
издања него ма које друго енглеско дело. Есеји-
сте као есејисте нису занимале тадашњу читала-
чку публику, а о Адисону и др. Џонсону нема
трагова све до наших дана. Од лорда Честерфилда
постоје четири српска и хрватска превода, од ко-
јих је један од Павла Соларића из 1803. Само што
то није био превод *Писама*, која су обимна, већ
једног извода из њих, који су наши нашли у ита-
лијанским и немачким издањима. Наш свет сва-
како је привлачила светска мудрост и искуство
човека, чији је књижевни дар откривен случајно,
тек после његове смрти, објављивањем писама која
нису била намењена јавности.

Наше интересовање за практичну мудрост
Енглеза и њихову вештину управљања животом,
за погледе на свет које има типичан Енглез, било
је доста живо, премда је узимало разне обли-
ке. У Доситејево доба то су били „савети здра-
вога разума“, практична животна мудрост. Кад се
почео преводити Самјуел Смајлс, један од најра-
дије читаних васпитача карактера, онда је тежи-
ште пренесено са општега на лично. Од седамде-
сетих година код нас се појавило равно шест раз-
них Смајлсових дела. Његов углед међу нама чини
се да је био већи чак него и у његовој земљи,
засићеној том врстом књиге. Његов *Карактер* до-
живео је међу нама три издања.

Тек иза Смајлса долази лорд Евбери (сер Џон
Лабок), са својим *Задовољствима у животу*, која
употпуњују слику оне духовне структуре која је
један тип нашег човека увек привлачила необич-

ном привлачном снагом. За нас су Енглези као учитељи у самодисциплини били врло драгоцен проналазак. Ако је данас тежиште на другим питањима и психологија схваћена сложеније, проблем рада над самим собом није због тога ништа мањи задатак. Њега као да су нарочито осећали људи старије генерације који су се бавили превођењем са енглеског језика и писали о духу Енглеза, као што су: Андра Николић, Вељко Милићевић, Божидар Кнежевић, Драгомир Јанковић, међу којима Богдан Поповић заузима нарочито место.

Много шири значај за нашу духовну формацију имали су писци којима није била сврха толико да уче људе, већ да се боре за извесне идеје. Такав је нарочито био утицај Џона Стјуарта Мила, Томаса Хаксилија, Чарлса Дарвина, Херберта Спенсера, с једне стране, и Карлајла, Томаса Мора, Бакла, Маколеја, с друге. Мил је својим политичким идејама о слободи, о еманципавању жена, имао неоспорна утицаја на формацију наше политичке и социјалне свести. Његова политичка економија инспирисала је једног од најутуцајнијих наших политичких мислилаца, Светозара Марковића; док је његова мала логика била у школској употреби, а велика ослонац Љубомиру Недићу. Мил претставља свакако најзначајнији утицај енглеских политичких идеја на нас и свакако један од најблагодарнијих. Њему је, у другом кругу, одговарао утицај што га је вршио Чарлс Дарвин, чије је дело *О пореклу врста* било преведено још 1887 године. Наши су превели сва главна дела Дарвинова. Једно од њих, *О пореклу човекову*, доживело је три издања. Он је на генерације друге половине прошлог века вршио знатан уплив, посредно и непосредно, и то на шире кругове образованих људи. Његов велики следбеник, Томас Хаксли, био је мање познат и мање је превођен, премда је врло

рано свратио пажњу на себе. Што се тиче Херберта Спенсера, који је идеју еволуције пренео на сав живот, његово дело о васпитању доживело је више издања. Било је приручна књига генерацијама наших педагога, али не претставља ни изблиза све што бисмо могли рећи о његову утицају на нас. Од философских утицаја прошлога века то је свакако био један од најзначајнијих.

Међу великим енглеским песницима интересовање за Шекспира далеко премаша све остало. Интересовање за Бајрона било је несравњено веће неголи што је значај који му придаје његова земља, захваљујући његову бунту и његовом општем ставу који је био врло драг педесетим годинама нашег деветнаестог века. Тенисона је популарисао Јован Јовановић Змај цигло једним спевом, Енохом Арденом, који је доживео четири издања. Остали песници никад инсу стекли ни приближно њихову популарност узпркос чињеници да је о Шелију писао Свет. Николајевић прилично рано. Интересовање за Блека повећала је тек стогодишњица његове смрти; док је интересовање за Милтона оживело захваљујући новом интересовању за Његошеву *Лучу Микрокозма*.

О Шекспиру је код нас више писано и више је руку било запослено око превођења његових дела него око ма којег књижевног посла из ма које друге европске књижевности. На нашем језику постоји данас 25 Шекспирових дела, од 35, колико их има, у много превода и издања. Од 1859 године, кад је на нашем језику угледао свет први фрагмент *Ромеа и Јулије* у преводу Лазе Костића, па све до данашњег дана интересовање за Шекспира расло је, развијало се, ширило, преко позорнице још више него преко књиге, док није добило размере које данас има. Данас су три наша искусна преводиоца у Београду, Загребу и Љубљани запосле-

ни превођењем Шекспирових дела. Државна штампарија у Београду приступила је издавању једног Шекспира за све. Српска књижевна задруга издала је недавно о Шекспиру једну велику студију (др. Владете Поповића). Спор око Хамлета, у своје време, повукао је за собом скоро сву нашу културну јавност. Бавити се Шекспиром данас је и код нас постао један веома стручан и нужан посао. Гледати једну исту ствар у разним режијама и интерпретацијама постаје духовна потреба коју изазива истинска жеља за разумевањем Шекспирова духа.

Код нас постоји око педесет издања разних Шекспирових дела, поред најновијег издања Државне штампарије, која ће дати преводе др. Свет. Стефановића, највећег нашег трудбеника око Шекспира и енглеске поезије уопште. Од појединих дела највеће интересовање постојало је за *Хамлета*, од којег имамо равно седам превода. *Хамлет* је у исти мах био најпривлачнија тема за нашу књижевну критику која је у личности данскога принца налазила обилате хране. *Отело* и *Ромео и Јулија* преведени су по четири пута. *Јулије Цезар*, *Млетачки трговац*, *Много вике ни око шта*, по три пута. Премда је *Кориолан* преведен свега два пута, превод Хуга Бадалића доживео је четири издања, а др. Свет. Стефановића два. Један од старијих превода из Шекспира је превод *Укроћене горопади* од Богдана Поповића, док је један од најисцрпнијих радова о Шекспиру његова студија на тему која ни данас није сасвим без партизана: Шекспир или Бекон.

Шекспиров утисај на нас био је општечно вечански. Он је много више општи духовни него чисто књижевни, морални више него естетски. На савести је још више дејствовао него на имагинацију. Поред Толстоја и Достојевског, то је свакако најдубљи страни утицај ширих размера који смо

ми доживели. Ако за његову песничку снагу није никад недостајало дивљења, његова морална снага дејствовала је на људе као судбина.

Интересовање за Бајрона можемо сматрати општом словенском слабошћу. Оно што је одбијало његове земљаке то Словени нису ни приметили. Њих је очарала снага песничког талента, богатство језика и један нарочити став незадовољства и револта против утврђенога реда ствари, који они нису разумели као позу већ примили као истину. Највећи словенски песници: Пушкин, Мицкијевић, Љермонтов служили су нашим као учитељи. *Јунак нашега доба*, *Евгеније Оњегин*, *Пан Тадеуш* допринели су још више да бајронизам као духовна појава ухвати маха и да добије свој словенски еквивалент.

Бајроном смо се ми почели занимати врло рано, пре него ма којим другим песником на штету других енглеских песника не мање снаге и свакако веће силе уверења. Један велики савременик Бајронов и бунтовник, Шели, остао је све то време непознат. Чак ни студија Свет. Николајевића није утицала да се то интересовање повећа.

Временом су преведена сва Бајронова главна дела: *Дон Жуан*, *Ђаур*, *Каин*, *Манфред*, *Лара*, *Корсар*, *Шилонски*, *сужањ*. Под његовим утицајем стајао је не један наш песник, али ниједан од тих утицаја није био конгенијалан. Нигде се то не види боље него на Бранку Радичевићу, као што је то лепо показао Илија Петровић у својој опсежној студији посвећеној Бајрону. Нити је довео до плоднијих утицаја, какав је био утицај Шекспира на Костићева *Максима Црнојевића*, енглеске прозе на Вељка Милићевића; енглеске поезије на Светислава Стефановића, који је и објавио једну антологију.

Интересовање за енглеску прозу, као што смо видели код Доситеја, испољило се рано. 1799 године штампа се код нас превод Дефоовог Робинсона Крусона, истина с немачког. То је најраније штампано дело једног енглеског писца у нас, која је, уз Гуливерова путања, Бен Хура и Чича Томину колибу остала најчитанија омладинска књига.

Од класика, највећу популарност уживао је Чарлс Дикенс. С његовим чисто књижевним утицајем може се мерити само Лав Толстој. Нас је Дикенсу вукло оно што је у њему од типично енглескога општечовечанско, што спаја људе и гради мостове међу народима. Више него ма који други енглески писац Дикенс је освојио наш свет својом човечанском симпатијом, својим разумевањем духа малога човека, својим дубоким хришћанским смислом, који се не учи из књига, који избија у његову сликању карактера. Та типична Енглеска коју он износи, добила је у њему свој најчовечанскији израз и постала приступачна сваком.

Од Дикенса код нас постоји добар број преведених дела. Преведена су сва која и у његовој земљи уживају велику популарност. Од Давида Коперфилда постоје шест издања и прерада. Божићних прича, с којима се једино може мерити Дечко код Христа на Бадње вече Достојевскога, има у пет разних верзија. Од Оливера Твиста исто тако има пет издања. Пиквик је дан код нас нешто доцније. Од њега постоје три издања. Ми можемо с пуно разлога сматрати да је Дикенс већ стекао стално место и постао саставни део наше књижевне ризнице.

Ако је судити по броју превода и преведених дела, морамо закључити да је популарност сер Волтера Скота, енглеског романописца који стоји напоредо с Чарлсом Дикенсом у Енглеској, код нас била знатно мања, свакако зато што је историјски роман привлачио мањи број читалаца. Ту није

помогла ни много пута понављана реч Виктора Ига о томе како се енглеској историји учио из романа сер Волтера Скота. Серија Веверли остала је скоро непозната. Једино је *Ајванхо* уживао праву популарност.

Од осталих класика нарочито су били популарни Оливер Голдсмит, Џорџ Илиот; Џон Голзворди; затим Радјард Киплинг, Р. Л. Стивенсон, Џозеф Конрад. Лоренс Стерн превођен је тек у последње време, слично Текерију и Џен Остин. Херман Мелвил остао је непознат, каогод и Шарлота Бронти, Џорџ Баро, госпођа Гаскел, Антони Тролоп, Чарлс Кингсли, Семјуел Батлер. Али је зато Оскар Вајлд један од највише превођених енглеских модерних писаца у нас. Од њега је преведен већи број дела него од ма ког другог прозног писца. Преведено је у свему осам дела, од којих је *Слика Дорјана Греја* имала три издања. *De profundis*, *Срећни Принц*, *Злочин Артура Севила* и *Кантервилски дух*, по два. Не мислимо да је његова популарност случајна. Она се поклапа с духом краја века, артизмом прве деценије и интересом за његове суптилне и смеле анализе, које одударају од утрвених стаза енглеске књижевности. Морални крах Оскара Вајлда наш је свет сматрао мањим разлогом да се од њега држи по страни него што је то случај у Енглеској. Нас је занимала његова бриљантост и духовитост не мање него снага моралних сила које, и против свих рачуна, доводе најзад до атмосфере коју слика *De profundis*.

Од савременика Киплинг свакако ужива велику популарност као неупоредљиви сликар џунгле, и сер Џемс Бари, са своје топлине и богатства фантазије. Голзворди остаје претставник класичнога духа и интересовање за њега носи карактер духовне сталности. Мало је дела Бернарда Шоа

штампано. Међутим он је преко позорнице, у извесном смислу, још и данас оно што је Х. Ц. Велс као просветитељ нове врсте и као пророк једнога новог реда ствари. Преведена су многобројна Велсова дела, нарочито она којима је после рата узео био на себе не малу дужност да човечанство васпита за нови свет. Његова *Историја света* имала је несумњива утицаја на поколење које се духовно формирало после рата. Његов престиж нарочито је порастао после конгреса Пенклубова у Дубровнику због става непомирљивости у извесним основним питањима слободе људског духа. За наше време он је, у неком смислу, оно што је, у своје време, нашој интелегенцији био Џон СтUART Мил и Томас Карлајл.

Енглези су се бавили више изучавањем духа источне цркве него што смо се ми бавили религиозним духом Енглеза. Па ипак две су појаве везане за религиозну Енглеску: Библија и Џон Банјан. Откриће Библије као упута у живот направио је наш прост војник, кад је на Солуну био остављен са собом, и кад су му енглеске болничарке, испраћајући га на фронт, стављале у руке Свето писмо. Поред тога, код нас је постојало интересовање за једног, додуше јединог, религиозног класика Енглеске из времена њихове духовне обнове, Џона Банјана. *Поклониково путовање*, које је превео Чедомил Мијатовић 1879 године, доживело је четири издања. Оно је, чини се, нарочито деловало на оне наше људе који су гајили једну особиту врсту побожности, скривену од очију људских. Таквих људи у нас је увек било. Често у словјевима где се то мало могло очекивати, јер је жеља за личној дисциплином код нас природна противтежа распојасаности, коју наш народ није никад ценио, и прекости, коју је трпео само у људи

изузетне моралне чврстине. Таквим људима *Поклониково путовање* постајало је ручна књига с којом се једино могао мерити Тома Кемписки. Оно је једно сведочанство више да дух заиста душе куда хоће и да је утицај једнога народа на други немерљива сила.

ЕНГЛЕЗИ И НАША НАРОДНА ПОЕЗИЈА

Интересовање Енглеза за наш духовни живот скоријег је датума. Оно није било ни ујединачено ни свестрано, али је за извесне појаве било веће чак него што би се могло очекивати. Постоје области у којима су Енглези, премда толико удаљени од нас, отишли даље од осталих народа. Таква је била пажња са којом су пратили и проучавали наш народ, нарочито у деветнаестом веку. Ми, стога, можемо говорити с разлогом о уделу који су извесни Енглези имали у ширењу знања о нашој земљи.

Једна од области, која их је одавна и трајно занимала јесте наша народна поезија. Енглези су на посредан начин допринели буђењу интереса за њу. Као што је познато европско интересовање за народну поезију потстакли су Енглези, објављивањем Макферсонова *Осиана* половином 18 века. Од тога времена почели су и сами гразничаво рити по старини, тражећи скривено народно благо, чије откриће претставља прву фазу романтизма.

Први преводи наших народних песама и први знаци о њихову постојању дошли су у Европу преко Италије, ускоро после појаве *Осиана*. Они су настали захваљујући потстицају који је италијански природњак и путописац осамнаестог века, Алберто Фортис, добио од својих учених енглеских пријатеља и мецена, који су делом заједно с њим вршили археолошка испитивања по Далмацији, а делом финансирали његов рад. О свему томе нам сам Алберто Фортис пружа најбоља обавештења Посвећујући графу од Бјута своја веома занимљи-

ва и сваке пажње достојна *Путовања по Далмацији*, Алберто Фортис вели: „Ви сте у самој ствари имали највећег удела у самом делу. Јер је оно почело под Вашом заштитом. Ваша учена радозналост и широка рука су ме први охрабрили да пређем на другу обалу Јадрана“.

Два своја путовања по Далмацији Фортис је предузео с другим својим меценом, ученим епископом Лондондерским. Изгледа да је епископ управо и био непосредан повод за ова научна путовања. О томе нам вели Фортис следеће:

„Вашем генију имам захвалити за прво путовање. Доцније су ме нарочито прилике навеле да опет путујем у Далмацију. Том сам приликом опет обишао места које сам раније разгледао у друштву с Вама“. Фортис је с епископом Лондондерским заједно прошао слив реке Цетине и том су приликом били гости војводе Вукотића: „Тај честити Морлак, вели Фортис, није знао ни речи италијански, али се добро разумео у гостопримству“.

И трећи мецена Фортисов био је исто тако учен човек, који се озбиљно бавио археологијом. То је био Џон Стренц, британски посланик у Бечу и члан Краљевског друштва у Лондону. На основу Фортисових истраживања Стренц је објавио у енглеском часопису *Archeologia* два чланка, после равно стотину година од појаве првих редака о нама у једној британској периодичној публикацији.

Да та сарадња није била искључиво меценатска, у духу и традицији онога времена, већ много тешња, може се видети по томе што је путовање на Црес и Озеро Фортис предузео 1770 у друштву Џона Сајмондса, професора историје у Кембриџу, којем обећава у поговору *Проматрањима о острвима Цресу и Озеру* да ће му у другом свом делу дати још који превод наших песама. То своје обећање Фортис је одржао. Док је у *Проматрањима*

саопштио песме које је нашао у Качићу-Миошићу, у његовим *Разговорима угодним народа словинског*, у *Путовањима по Далмацији* Фортис даје Хасан-агиницу ћирилицом и у италијанском преводу, које нема у Качићевој збирци.*) Даје онако како је ми данас знамо. По некој чудној случајности или ћуди судбине овај италијански превод Хасанагинице није ушао у енглески превод Фортисових *Путовања по Далмацији*, за који нам сам Фортис вели да је извршен под његовом контролом. Да је то био случај онда би то био најстарији превод једне наше народне песме на енглески... Овако је Фортисов превод Хасанагинице најпре преведен на француски, па из њега допро у руке Гетеу и преко Гетеа стекао светски глас.

Фортисова *Путовања по Далмацији*, која су угледала свет на италијанском 1774 године, била су преведена на енглески већ 1778. Од преко стотину тридесет енглеских дела о Балкану и Блиском Истоку уопште, која су објављена између XV и XIX века, Фортисова путовања прво је дело на енглеском језику искључиво посвећено једном крају наше земље. Оно је значајно не само по обиљу података, већ и по специјалној улози коју је писац узео на себе пишући га.**)

---

*) О свему томе пружа исцрпне податке, између осталих, др. Драгутин Суботић у својој енглеској студији: *Yugoslav Popular Ballads*. Cambridge University Press 1934.

***) Ту улогу вреди истаћи на овом месту, због значаја који је ово дело имало међу Енглезима и везе које смо споменули. Посвећујући главу о карактеру и обичајима Морлака венецијанском дужду И. Морозонију. Фортис овако слика наш народ:

„Ви сте, сигурно, често слушали како Морлаке сликају као народ жесток, необуздан, нечовечан, способан на сваки злочин... Сматрам да ми је дужност да опишем оно што сам лично видео и на тај начин да саставим одбрану за тај народ, који ме је онако лепо примио и са мном поступао са тако много човечности... Обична је ствар да путници увеличавају опасности којима су били изложени, и

Од времена, кад су Џон Сајмондс и Фортис чули први пут наше народне песме у Далмацији 1770 године како их гуслар пева, интересовање Енглеза за нашу народну поезију није престајало. Поред безброја превода и чланака по часописима појавило се досад петнаестак књига превода и студија посвећених специјално нашој народној поезији. Њихова се вредност креће од чисто аматерских радова, рађених без познавања оригинала, до врло компетентних обрада превода и проблема.

Оно што је Далмација претстављала за Енглезе археолошки и историски, Србија политички, Црна Гора чисто човечански, то је народна поезија претстављала у књижевном погледу. Она несумњиво долази на прво место међу нашим тековинама које су биле предмет њихове нарочите пажње. Нема значајнијег путописа ни студије о нашој земљи — сем модерних, којима је чешће сврха да забаве читаоце него да га уводе у један нов свет, — у

тегобе које су морали сносити у далеким земљама. Али ја сам далеко од таквог пренемагања, и из појединости које ћу Вам саопштити о обичајима и навикама Морлака Ви ћете видети са коликом сам сигурношћу и лакоћом путовао међу њима и колико бих много основа за поуздање могао имати да наставим своја испитивања, кад би прилике допуштале. Искреност, поверење и честитост ових сиротих људи, не само код уговора, него и код обичних поступака у животу, ми бисмо назвали међу нама простотом и слабошћу. Истина је да су Италијани који тргују с Далмацијом и са Приморјем одвећ често злоупотребљавали честитост становника, и да су због тога Морлаци постали опрезнији.

Морлак, по природи гостопримљив и широке руке, отвара своју сиромашку кућу странцу и даје му све што може, не тражећи, па чак често и упорно одбијајући да прими сваку накнаду за то. Ја сам више пута био угошћен од ових људи, који нису ништа знали о мени, који ме никад нису видели, и нису се могли надати да ће ме макар поново видети... Врло осетљиви на благ поступак с њима они су у таквим приликама готови да учине сваку услугу и да постану одани пријатељи. Гостопримство исто толико карактерише сиромаше колико и богатије“.

којем народна поезија не би наилазила на нарочито признање. А Петон, сер Гарднер Вилкинсон, сер Артур Еванс, први међу Енглезима који су се нашој земљом бавили темељитије, нису пропустили у својим путописима да не истакну нашу народну поезију, захваљујући низу превода који су угледали свет.

А. Петон, који је међу Енглезима први посветио једно дело Србији, овако пише о нашој народној поезији:

„У читавој словенској породици нема народа који има тако велику збирку народне поезије. Романтична лепота крајева у којима живе остаци старих веровања, које је, у опште узевши имало извесну сличност с грчким многобоштвом и скандинавским, склоност према доживљајима, променљива судбина четниковања, и стотине живописних догађаја, којима песничка машта нема прилике да се надахне кад рат воде велике масе редовне војске, опевани су на језику који је по милозвучности међу словенским језицима оно што је италијански међу језицима Западне Европе.“

Врло је занимљив суд чувенога археолога, сер Артура Еванса, за чије је име нераздвојно везано откриће критске цивилизације. Сер Артур се у време Херцеговачког устанка нашао у Босни и једне ноћи имао је прилике да чује једног босанског гуслара, чије га је певање потстакло на овакве мисли:

„У овој земљи без књига, без историје, ове јуначке песме преносе народна предања с колена на колена. За време робовања те су песме биле једино наследство српског народа од Јадрана до Дунава којим је поносит. Народни дух непрекидно се напајао из вечитога извора народне песме. Људима одвојеним вером и природним бранама, и ђудима људским, народна поезија није давала да забораве да су браћа и њихове духовне очи упирала је

у прошло јединство место садашњег раздора и подгревала њихове тежње успоменама на време кад замало што један од њихових владара није прихватио палу круну Византије да је стави на своју главу.

...Чинило ми се да су слушаоци гуслара неуморни у слушању. С времена на време узбуђење би захватило све слушаоце и зачули би се усклици дивљења. Јер ове песме говоре срцу. Њима је урођена природна једноставност која је душа патоса. Истина је да њима недостаје нешто од огромне енергије наших старих тевтонских сага. У њима је мање звекета мачева, али је више поезије. Никад не бисмо очекивали једног англо-саксонског певача из херојских дана да упоређује лице своје драге са јутарњом зором а њене трепавице са свиленим крилима ластиним. Етеричност фантазије, сјај живописности, чини се да нам говоре о блиском додиру с источњачким светом око њих; али исто тако у њима извесна национална трезвеност вечито обуздава машту.

Међутим, највише пада у очи од свега што се у тим песмама налази спојена једноставност Хомерова са драмском снагом која више карактерише доба Еврипида. Није никаква фантазија видети у поезији којој се дивио Гете доказ способности расе да се попне на највише врхове цивилизације.“

Не мање је вредан пажње суд недавно преминулог енглескога историчара, професора Харолда Темперлија. Професор Темперли знао је нашу земљу изнутра, знањем стеченим у дугом низу додира с њом кроз цео живот. Међу Енглезима то је био не само најбољи познавалац наше историје већ и нашег народа. О његовој историји Србије биће речи доцније. О нашој народној поезији професор Темперли, међутим, овако суди:

„Циклус епских спева и народних песама о Косову и о Краљевићу Марку превазилази наше

енглеске баладе и може се такмичити са Волсунга сагом и Илијадом. Народна потиштеност због Косова добила је израза у чувеном косовском циклусу, који су сачували гуслари, путујући певачи, који је Гете поредио са Илијадом и Одисејом. У њима се налазе изрази најнежнијега саосећања. Једна од ових песама достиже висину мистичне религиозне резигнације, зацело ретке. Пре Косовске битке свети Илија шаље весника Кнезу Лазару и пита га којем ће се приволети царству. Цар се приволева царству небеском а одриче земаљског. Народ који досеже до такве висине хришћанског идеализма мора бити достојан поштовања. А те су величанствене сведоџбе народног осећања нашле одушке сред његове жалости и страдања“.

Први енглески препев једне наше песме дао је сер Волтер Скот, који је код Гетеа наишао на Хасанагиницу. Вероватно је да сер Волтер није уопште ни слутио нешто о пореклу песме и језику оригинала. Његов превод остао је у рукопису више од једног века премда је био у рукама његова издавача заједно са преводима других балада, које су биле објављене у малом броју примерака и данас претстављају велику реткост. Претпоставља се до је сер Волтер у међувремену добио у руке други превод Хасанагинице, који је угледао свет 1801 године у једној анонимној збирци превода под називом *Селим и Зарида*, и одустао од намере да објави свој превод, који је био слабији. Анонимни преводац успео је дати бољи превод, јер је поред Гетеова текста имао у рукама Фортисов превод и српски текст и очевидно га радио с више труда.

Тај анонимни превод био би први превод једне наше народне песме на енглески који је угледао свет. Од тога времена Хасанагиница, нарочито у редакцији коју јој је дао Гете, остала је при-

влачна мета многих и била преведена равно тринаест пута у прошлом веку.

Стварно интересовање за нашу народну поезију настаје тек са појавом Вукових дела и немачких превода, који свраћају пажњу на оригинал. Један послован човек и полиглота, сер Џон Бауринг, први је био међу Енглезима који се занимао за језик наше народне поезије. Преко Шафарика он долази у додир с Вуком, приказује његове збирке илуструјући приказ преводима појединих песама на енглеском. *The London Magazine* приказујући у априлској свесци за 1827 Баурингову књигу пише (према др. Суботићу) следеће:

„Срби — Срби — ко су Срби? Њихов језик и њихова књижевност били су овде потпуно непознат док се у *Westminster Review* и у *Quarterly Review* не појавише два чланка. Српска народна поезија најзад је показала своје лице на најпријатнији начин. Деликатност, отменост и њену машту не премашује лирска поезија ниједне друге земље,“*

Како је тако много анонимне поезије створено у тако савршеном облику, вредно би било испитати, вели Џон Бауринг. У посвети Вуку Бауринг овако слика своје осећање:

„Знали смо да благо сунце обасјава Србију....

Али нисмо знали да је узвишени дух музике, патоса и песме обитавао тако дуго у долини Мораве... Ми те поздрављамо радосно у кругу својих муза.“

---

*) Један примерак својега превода беше послао Бауринг кнезу Милошу, са посветом. У једном од писама Вуку помиње како му из Београда није стигла никаква потврда пријема. Вук га теши објашњавајући како вероватно нико у Београду није разумео шта је то. Али је књига сачувана и кнежев примерак налази се сада у Народној библиотеци у Београду.

Баурингов превод имао је несумњиво трајна дејства. Педесет година доцније на њ се позива сер Артур Еванс као на потврду за свој високи суд о нашој народној поезији.

Од тога времена низали су се преводи наших народних песама, од аматерских до мајсторских. Тим су се послом бавили не само људи које је руководила једино жеља да енглески народ упознају с једном мало познатом облашћу, већ и прави зналци двају језика, дорасли да ритам и дух саопште са много осећања.

Такав је случај нарочито у новије доба, кад је порастао број стручних зналаца нашег језика и створени услови за боље и критичније одабирање. Међу њима морамо нарочито споменути рад професора Р.В. Ситона Вотсона, који је превео низ наших најбољих народних песама, поред другога посла који је био тесно везан за судбину ове земље.

Поред превода, угледао је свет известан број студија посвећен нашој народној поезији, поглавито по часописима. Као што је појава Вукове збирке и превода које је издала госпођа Талви изазвала прве енглеске коментаре, тако је појава сваке новије збирке превода по правилу служила као потстицај за нови интерес.

Међу свима радовима студије двојице професора Чадвика о херојском добу и о развоју књижевности¹⁾ далеко премашају све што је досад, с гледишта упоредне историје књижевности, написано о нашој народној поезији, ма на којем језику. Наша народна поезија у њима се више не изучава као оделит предмет већ се уноси у склоп светске књижевности као њен саставни део и аналише

¹⁾ *The Heroic Age* By H. M. Chadwick. Cambridge 1912; *The Growth of Literature* Vols I, II, By H. Munro Chadwick and N. Kershaw Chadwick. Cambridge 1932, 1936.

са гледишта опште еволуције књижевности. То је за нас од несумњиве важности, јер смо на тај начин изишли из аматерског начина приказивање и ушли у општу историју књижевности.

Док су досад изучавања наше народне поезије махом била делимична, односила се на ову или ону област њену, овај или онај њен проблем, професори Чадвик захватили су народну поезију у свом њеном обиму и распоредили по плану вредном најбоље пажње. Ако је код њих историски и и критичко-аналитички принцип главни, због чега недостаје уобичајених естетских судова, за нас је не мање важно што се једном сва наша усмена поезија узела као целина и проучавала према најновијим методама упоредне књижевности.

Писце подједнако занимају бугарштице, српске јуначке песме и муслиманске народне песме. Њихову узајамну односу и њиховим везама они су посветили специјалну пажњу. Њихови закључци су вредни сваке наше будуће историје књижевности. Између много чега осталог, они сматрају нетачном теорију по којој су бугарштице постале на Приморју, на прагу XV века, под утицајем Италије — односно Француске, у крајној линији, или Шпаније — да пре тога времена Југословени нису имали јуначких песама. Премда су јуначке бугарштице биле познате у Далмацији пре године 1500, оне су тамо биле сразмерно нове. Доказа за то не треба тражити у отсуству историских спомена већ у карактеру самих песама, које показују да нису поникле на обалама Јадрана. Супротно извесним новијим теоријама о пореклу српске јуначке поезије, они сматрају да много шта иде у прилог гледишту да је јуначка поезија поникла тамо где се стварала историја, у постојбини Краљевића Марка и на Косову, а „не у крајевима без херојских традиција, као што је Далмација“. Они са сумњом гледају у сваку теорију која би хтела указати на страно по-

рекло наших јуначких песама, јер налазе да је југословенски народ по свему ономе што се зна о његовој раној историји такав да се од њега може очекивати да вековима ствара такву поезију.

Народна приповетка привлачила је пажњу Енглезе исто тако, али у много мањој мери. Постоји на енглеском шест дела делимице или искључиво посвећених нашим народима приповеткама, поред извеснога броја превода по часописима. Рекли бисмо да су, уопште узевши, приповетке, као докуменат, занемариване, што се никако не би могло правдати.

ИЗУЧАВАЊЕ НАШЕ ЗЕМЉЕ

По тврђењу сер Томаса Џексона, писца дела *Далмација, Кварнер и Истра*,¹⁾ „нису Енглези чекали да виде где ће избити рат, на Рајни или на Дунаву, нити су на овај део света почели обраћати пажњу откако је искрсло Источно питање, па да се њиме заинтересују. Енглески путници били су први који су Европу упознали са овим земљама и њеховим уметничким споменицама. Џорџ Вилер²⁾ обишао је Сплит 1675 године и оставио нам најранији опис Диоклецијанова двора. Опис истога двора који је дао краљевски архитект Роберт Адам³⁾ у осамнаестом веку још увек је најбољи. Сер Гарднер Вилкинсон објавио је 1848 године један одличан општи приказ Црне Горе и Херцеговине⁴⁾. За њим је дошла књига г. Петона.⁵⁾ Недавно је професор Фриман објавио кратке описе

---

1) *Dalmatia, The Quarnero and Istria. With Cettigne in Montenegro and Island of Grado.* By T. G. Jackson. In three volumes. Oxford University Press. 1887.

2) *A. Journey into Greece in company of Dr. Spon of Lyons.* In six books. By George Wheler. London 1682.

3) *Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia.* By R. Adam. F. R. S., F. S. A., architect to the King and Queen. London 1764.

4) *Dalmatia and Montenegro: with a Journey to Mostar in Herzegovina, and Remarks on the Slavonic Nations; the History of Dalmatia and Ragusa; the Uscocs, etc.* In two volumes. By Sir J. Gardner Wilkinson. London 1848.

5) *Highlands and Islands of the Adriatic, including Dalmatia, Croatia and the Southern Provinces of the Austrian Empire.* In two volumes. By Andrew Archibald Paton. London 1849.

старе архитектуре неких приморских градова;¹⁾ док су нас позната истраживања сер Артура Еванса у унутрашњости Босне и Херцеговине увела у дотле непознати део Европе“.²⁾

Чак и странци који су писали о овим крајевима, наставља Џексон, нашли су више читалаца у Енглеској него у својој земљи. Професор Ајтелбергер вели нам у другом издању свога дела о Далмацији, да је прво издање његове књиге о средњовековној уметности Далмације скоро цело распродано у Енглеској: „Енглезима је, вели он, Далмација од вајкада била интересантна земља, док је за Аустријанце остала *Terra incognita*“.

Постоје на енглеском језику више стотина дела посвећених нашим крајевима. Турска инвазија Балкана, и постепено надирање присилили су европски свет да се забави Балканом због тога што је борба узела облик сукоба између крста и полу-месеца и утицала је да се пробуди интересовање за ове крајеве и народ који у њима живи. У другој половини осамнаестог века оно престаје бити општег карактера и прелази не само на поједине покрајине већ и на специфична питања. Борба за ослобођење балканских хришћана почела је скретати све већу пажњу европских Сила на догађаје у овом делу света. Што су се јасније оцртавале контуре појединачних интереса и ривалство Сила добијало одређенији облик, то је све више политички, географски и хришћански проблем Балкана постајао предмет опште пажње. Због тога се од почетка деветнаестог века у енглеској литератури талас интересовања непрекидно пење, да у години у којој је Виљем Гледстон започео своју чувену

1) *Sketches from the Subject and Neighbour Lands of Venice.* By E. A. Freeman. London 1881.

2) *Through Bosnia and Herzegovina on Foot during the Insurrection.* By Arthur J. Evans. London 1876.

борбу против тешких насиља, достигле врхунац. Тада је у Енглеској написано 88 разноврсних књига, памфлета и чланака по часописима посвећених Источном питању.¹⁾

За време те буре око положаја хришћана у европској Турској, која је узбудила последњу избу у Енглеској, уморени су били и духови људи који су далеко стајали од сваке политике. Једна група првих енглеских интелектуалаца, коју су сачињавали Карлајл, Раскин, историчар Фруд и сликар Едвард Берн Џонс, окупља се, по речима Раскиновим, око Гледстона, сматрајући да то диктује велика народна потреба. Питању хришћана под Турцима Гледстон је дао карактер модерног крсташког рата. Одлазећи први пут у посету Чарлсу Дарвину, Гледстон му говори о потреби ослобођења хришћана. Енглески историчар Џ. Р. Грин, писац једне од најлепших историја Енглеске, овако описује у једном писму свој сусрет с Гледстоном у то време: „Волео бих да сте га могли видети с каквим је жаром говорио о Црногорцима и о њиховој борби за слободу; како је позивао нас што пишемо историју да пишемо о тој дугој борби за слободу.“ У говору који је Гледстон одржао у Доњем дому, 7 маја 1877 године, о Источном питању, говору за који лорд Балфур вели да је био ненадмашан пример парламентарног беседништва, овако гласи део о Црној Гори, за који Џон Морли вели да је претстављао најдирљивији излив који се може замислити:

„Ви ми говорите о утврђеној традицији и политици према Турској. Ја се позивам на утврђену традицију која је старија, шира, далеко племени-

¹⁾ Најисцрпнији преглед енглеске библиографије по питањима која се нас тичу пружа др. Војислав Јовановић у своме делу: *Енглеска библиографија о источном питању у Европи*. Издање Српске краљевске академије. Београд 1908. Његова издавања на овом пољу шири значај.

тија — на традицију која не занемарује британске интересе, али која вас учи да се залажете за те интересе слушајући глас части и правде. И шта ће бити конач свега тога? Да ли нам треба обући фантастичне идеје којих се неки држе о овој или оној политици у рухо британских интереса, па онда пасти пред њих на колена и клањати им се, једним новим и ниским идолопоклонством? Или ћемо гледати не на осећања већ на грубе чињенице које нам веле да ће, по речима лорда Дарбија од пре петнаест година, становништво оних крајева коначно постати свој господар и коначно одлучити о свом трајном положају? На ту чињеницу, тај закон, ми треба да гледамо. Један део тих несретних људи још увек се бори да поврати оно што је изгубио тако давно, али што није престао волети и желети. Говорим о народу у Босни и Херцеговини. Други део — једна чета јунака какве је свет ретко видео, стоји на литицама Црне Горе, и готов је, као што су били готови у току четирију векова њихова изгнања из њихових плодних равница, да се сјури са својих тврђава и судари с Турцима, ма како неравне снаге биле, да успостави правду и мир у оним крајевима.“

Било би, међутим, погрешно тражити објашњење порасту интересовања Енглеске за нашу земљу у искључиво политичким питањима. На случају с нашом народном поезијом видели смо како се то интересовање рађа за једну област која је стајала далеко од политичких проблема. Оно је настало много пре него што је борба на Балкану потстакла Велике силе да се уплету у питање судбине хришћана под Турцима, и што би се нешто могло наслутити о нама и нашој будућој улози на Балкану. Нема сумње да је интересовање за нашу земљу и наш живот, нарочито за поједине крајеве, који су по споменицима из прошлости и по ро-

мантичности привлачили већу пажњу од осталих, било појачано развојем догађаја. Али ми имамо довољно оправдања и за закључак да је пажња с којом су Енглези приказивали нашу земљу и наш народ у много прилика ишла испред догађаја. Има доказа да је бивала и признак предвиђања и наслућивања, јер лагани развој догађаја и поступан историјски успон само далековидим људима допушта да праве велике прогнозе за будућност народа, чији је живот у оно доба био испуњен неравном борбом са неупоредиво већим силама. Код Енглеза било је и предвиђања и жеље да опознају свој свет с дотле мало знаним крајевима. Да наведемо неколико примера.

Износећи разлоге који су га побудили да пише о Далмацији и Црној Гори сер Гарднер Вилкинсон, чувени египтолог, вели: „Сматрао сам да би било добро да се сакупе подаци о овом народу, његовој старини, вери, и обичајима, да видимо везе којима су повезани једни за друге; нарочито због тога што би покрет који се сада развија међу њима могао довести до уједињења разних огранака исте расе, и зато што им се сада придаје већа важност него што им се придавала у ма које друго доба.“ Андрју Петон, писац дела *Истраживања на Дунаву и Јадрану*,¹⁾ вели како нема изгледа да ће интересовање које постоји за крајеве Дунава и Јадрана ослабити бар за неколико генерација.

Виљем Дентон, који је о нашој земљи писао у више махова, и свесрдно се залагао за решење питања хришћана под Турцима, у књизи *Срби и Србија*²⁾ овако пише: „Ко је добро упознат с народом који живи на јужној обали Дунава мора у њему видети све елементе који сачињавају при-

¹⁾ *Researches on the Danube and the Adriatic.* By A. A. Paton. In two volumes. Leipzig 1861.

²⁾ *Servia and the Servians.* By Rev. W. W. Denton, London 1862.

родну величину. Нико не може путовати кроз крајеве у којима живе Срби, а да не осећа поштовање и дивљење за народ чије врлине нису уништили векови ропства, и да не буде уверен да такав народ чека сјајна будућност.“ Пишући о Босни и Херцеговини сер Артур Еванс, којем дугујемо много, рекао је да земља и народ што у њима живе спадају међу најзанимљивије у Европи.

Интересовање Енглеза за Црну Гору било је веће неголи за ма који други крај наше земље. У карактеру Црногораца, народним обичајима, у ванредним приликама под којима су живели и борили се, нарочито у упорности с којом су бранили своју политичку независност, Енглези су налазили обилат материјал за своје симпатије. О њима постоји на енглеском добар број дела, међу којима нам ваља нарочито истаћи: поменуто дело сер Гарднера Вилкинсона; књигу В. Дентона о народу и историји Црне Горе,¹⁾ која је угледала свет у разгару дискусије о Источном питању; затим књигу Ф. С. Стивенсома о историји Црне Горе.²⁾

Као што је, 70 година раније, Алберто Фортис ставио себи у дужност да говори оно што је видео и доживео међу православним Србима у Далмацији исправи криви суд који је био раширен о њима, тако је сер Гарднер Вилкинсон, описујући Црну Гору и Црногорце, имао пред собом суд једног распрострањеног лексикона, кад је овако приказивао карактер Црногораца :

„Сиромаштво Црногораца је свакако велика препрека њиховој цивилизацији; али без обзира на то, нису ни грамжљиви ни себични; и док сам путовао по унутрашњости земље, сиромашни људи би често истрчавали из својих кућа да ми понуде воће или друго шта што би имали. И кад сам јед-

¹⁾ Montenegro: its People and History. London 1877.

²⁾ History of Montenegro. London 1912.

ном приликом понудио новац одговорили су ми: „То је вама за добродошлицу; ми смо код куће, ви сте странац.“ Књига сер Гарднерова обилује материјалом о многим странама живота Црне Горе. Из пера Његошева секретара он доноси један преглед историје Црне Горе, који за нас има нарочити значај, јер је свакако рађен према владиним упутствима.

О разговору са Његошем, чији је гост био на Цетињу, сер Гарднер Вилкинсон оставио је врло занимљиве и још неискоришћене податке за познавање Његошева карактера и тадашњих прилика. На Његоша је гледао с великим поштовањем и одао му признање за напоре да среди прилике у земљи и односе с Турцима. У његовом делу налази се једно врло занимљиво италијанско писмо Његошево о отсецању турских глава, које је досад, колико је бар мени познато, остало незапажено и које ће, надамо се, ући у Његошеву преписку, која се спрема за штампу.

Дело сер Артура Еванса о Босни и Херцеговини спада у ред ретко богатих извора о тим крајевима, онаквих какве данас више путописци не пишу, сматрајући да није њихов посао да чему поуче публику, већ да је забаве. Писао га је млад човек, али посматрач код којег се могу назрети дарови који су сер Артура начинили јединим од најпознатијих археолога света, захваљујући величанственим открићима учињеним на Криту Њега је у Херцеговини све занимало. Народни живот привлачио га је у свима облицима. Његови археолошки, етнографски, историски подаци врло су исцрпни. Политички проблеми дана њега су привлачили не мање од осталог. Он се затекао у Босни за време Херцеговачког устанка и многим је стварима које су се одиграле у оно време, био сведок, и преко њих постао један од наших највернијих тумача у

свету у којем су нас слабо знали. Због тога за нас његова изучавања претстављају драгоценост. Његово дело, објављено на почетку кампање због зврестава на Балкану, имало је несумњива утицаја на држање јавности. Стога је убрзо доживело друго издање. Став који је заузео према нама није мењао све до данас, након 65 година, и своје пријатељство посведочавао је у много прилика. Старијима Балкана он се бавио исцрпније него ма ко други у Енглеској.

Студија сер Томаса Џексона о Далмацији, која је угледала свет 1887, спада у врсту за себе. То је најкомпетентнији свестрани приказ историје и уметности Далмације не само на енглеском језику већ и уопште, и спада у најдокументованије радове о једном делу наше земље који је досад угледао свет. Сер Томас је своја истраживања вршио на терену кроз више путовања и на бази проучавања докумената и материјала дао дело чија је трајна вредност несумњива. Ми на његов рад можемо гледати као на круну истраживања која од седамнаестог века и преко Алберта Фортиса воде до њега. Ако притом није напуштао извесне идеје о утицајима које је Далмација претрпела, идеје које су у оно време биле мање више примљене, није улазио ни у проблеме који су били предмет специјалних изучавања професора Шиговског, који сматра једностраним теорије о верности Далмације латинским и италијанским традицијама. Он је дао потпун опис свију знатнијих архитектонских споменика Далмације и острва и први открио дотле свету незнане предмете. Мало је ко пре њега наслућивао лепоте и обиље уметничког богатства које Далмација скрива, јер их нико пре њега није изучавао тако систематски и тако исцрпно.

Сер Томаса је мање занимала стара Далмација, која занима археологе и којом се нарочито бавио сер Артур Еванс, између осталих. Његово су поље истраживања дела и људи повезани с Далмацијом која живи од средњег века до данас у континуитету. Везе њене и историске услове уметничког остварења он је у свакој даној прилици уочио добро, јер је његово познавање уметности и архитектуре веома темељито. Оно што су Словени затекли у Далмацији и оно што су стекли у додиру са Западом није га наводило да им одрекне ни дарове ни способности. „Чим су стигли на далматинску обалу Далматинци су, вели сер Томас, показали своју способност за уметност, која је потврдила, да је њихова заосталост долазила једино услед недостатка доброга примера. Од XII века они су развили сопствену уметност и оставили архитектонске споменике који по занимљивости не уступају сличним споменицима ма које друге земље у Европи.“

И пре сер Томаса енглески су писци обраћали пажњу на Далматинце, који су се истакли својим талентом и ван уметности. Фортис је пружио Енглезима ближе податке о Фрањи Петрићу, који су драгоцени и за нас; сер Гарднер Вилкинсон о Бошковићу и Марину Геталдију. Сер Томас је међутим пошао даље и са више система, тако да његово дело личи на праву малу енциклопедију, какву бисмо, уз извесне ограде, могли пожелети сваком делу наше земље. Говорећи о уметничким вредностима појединих места он није пропуштао прилике да се не осврне на знамените личности, које су дала. У тим стварима досад је било у Енглеској непотпуних података, да не кажемо нетачних. Један од таквих је и онај у *Encyclopaedia Britannica* о Руђеру Бошковићу као Италијану, који се провлачи кроз издања те енциклопедије већ стотину година.

Изучавајући уметност Далмације сер Томас је изрекао судове о вредности који не остављају ништа да се пожели. Он је увео Далмацију у општу историју уметности пружајући историчарима уметности довољно разлога за измену распореда и материјала. Досад је правило било да се о средњевековној уметности и уметности препорода говори и пише тако као да је Венеција била уметничка граница Европе. Сер Томас је за далматинску уметност урадио оно што су други урадили за њену археологију. Кад се нађе други сер Томас, који ће за средњевековне фреске и манастире српске урадити оно што је сер Томас урадио за Далмацију, онда ћемо тек моћи да кажемо да смо срушили зид који нас је делио од света којем припадамо.

ЈЕДНО ТУМАЧЕЊЕ НАШЕ ИСТОРИЈЕ

Један од најзанимљивијих покушаја тумачења духа и карактера нашег народа на основу чињеница које пружа наша историја дао је недавно преминули професор модерне историје универзитета у Кембриџу, Харолд Темперли. Био је то редак зналац нашег народа и наше земље. Походио нас је равно 17 пута и узимао врло видна учешћа у многим важним догађајима. Знао је присно наш језик, народ, душу нашега човека. Односио се према нама са непатвореном симпатијом. Умро је изразивши жељу да му се пепео распе по Србији. У епохи којој нису недостајали прави зналци и стручњаци за Балкан он је ван сваке сумње заузимао једно од првих места, ако не прво. Као један од првих модерних историчара Енглеске био је нашој земљи од велике користи: на солунском фронту; као стручњак на конференцији мира; као делегат ^{73a} разгранице; као уредник британских докумената о одговорности за први светски рат; као писац дела из дипломатске историје; као наставник. И не мање као човек који је у интимном кругу био неуморан у приказивању својих доживљаја из наше земље и наших људи.

Професор Темперли први је међу Енглезима написао једно дело посвећено искључиво историји Србије.¹⁾ Није наша историја била непозната Енглеској ни пре њега. За наше крајеве у старо доба Гибоново Римско царство остало је ненадмашно.

---

¹⁾ History of Serbia, by Harold W, Temperley. London. George Bell and Sons Ltd. 1917.

За доба Византије имамо радове кембрицског професора Бури; за доба робовања под Турцима постоје велики број дела, међу којима радови професора Бури, Елиота и професора Гибонса. Енглески превод изврсне Ранкеове *Српске револуције*, која с Темперлијевом књигом спада у категорију за себе, попуњавао је не малу празнину из модерне историје.

Па ипак, рад професора Темперлија остаје рад своје врсте. Његова историја писана је у намери да осветли догађаје на основу необјављеног британског материјала који је дотле био пренебрегнут. Њен је првобитни циљ био да покаже какво је дејство на положај Србије у деветнаестом веку имала дипломација Великих сила. Али се писац у току вишегодишњих студија уверио да је зато потребно дати историју Србије као целину, јер је увидео да се у наше доба понављају проблеми с којима се историчар среће у средње-вековној Србији.

Премда је књига написана пре светског рата, њено објављивање задржао је рат и она је угледала свет тек 1917 године, у часу највеће кризе нашег племена. Као људски докуменат она је за нас врло занимљива због времена у којем се појављује. Писана човечански, без предрасуда и без патворења, у жељи да се из историског збивања објасни карактер народа, она је у оном часу била нека врста исповедања вере у Србију и у њену националну мисију међу Јужним Словенима: „Ако нас историја Србије чему учи, учи нас да су њене духовне силе биле јаче од материјалних. Ако се икад оствари југословенска федерација, оствариће се хвала буди Србији.“

Његово казивање необично је. Човек који прати панораму наше историје и наше судбине престано је ту. То није само излагање већ суд над историјом Због ствари које подвлачи, судови про-

фесора Темперлиа вредни су да им се поклони па-жња. Данас можда више него икад.

Једна од тих ствари је улога наших сукоба са Бугарима у деветом веку у нашој историји. Њима он додељује знатан део простора, јер су то биле прве бране које смо имали свладати на путу ка свом оспособљењу за живот. Он сматра да је победа Срба над Бугарима од 840 и 852 била од не-догледне важности по будућност Србије, јер је то био тренутак слабости Византинске Империје, кад су Бугари имали одрешене руке према Византији и кад би њихова победа над нама омела ток нашег развоја. Кад је Византија поново ојачала за борбу и наставила је са Бугарима, Србија је могла не-сметано да се развија.

Врло је карактеристично што Темперли сма-тра азбуку, не веру, највећом браном потпунога уједињења Срба и Хрвата. Он не дели мишљење да је задружни систем наш првобитни систем, већ да је византиски систем опорезивања у почетку сред-њег века био повод за стварање великих заједница под истим кровом. Организацији задруге он припи-сује већи демократски дух него што је породица имала на Западу, где је власт старешине породице била апсолутна. Али та мања власт старешинска би-ла је, по њему, повод за мању војничку ефикасност. Да није било задружног система професор Темпер-ли држи да српска војска не би била тучена на Ко-сову. С друге стране, он сматра да је традиционал-ни карактер задруге допринео да се сачувају пре-дања о народном јединству и жудња за осветом Косова кроз векове као жива покретна сила.

Исто тако он налази да се карактеру наше државне организације има захвалити за последице које смо претрпели. Премда је Душан био јак вла-дар и војник није имао ни десети део оне власти коју је у Енглеској имао његов савременик, Едвард III. Краљ Србије, вели др. Темперли, био је славом

овенчани велики жупан, чија се моћ више ослањала на лични престиж и ауторитет у рату него на солидне политичке институције. Олигархија велике властеле паралисала је центар; демократија слободних људи паралисала је периферију српске краљевине. Док је на Западу број слободних поседника био сразмерно мален, код Срба је себра било најмање, а малих слободних поседника највише. Релативна слобода коју су на тај начин Срби уживали, премда је у једном смислу била јединствена карактеристика и понос, била је војничка несрећа у времену кад се имала стварати држава и политичка организација.

Дух слободе показивао се на сваком друштвеном ступњу Србије: у слободи малог поседника, у независности кнезова и у зависности краљевој од Сабора и властеле. У Србији краљ није сам одлучивао питање рата или мира као у Енглеској, већ увек Сабор. Тако је у сукобу са западним војскама српски владалац наилазио свуда на спутавања. Кад је врло добро организована турска војна сила кренула против Срба, Срби јој се нису могли одупрети. Није по Србе било кобно Косово и низ пораза. Њихова жилавост и војничка вештина могли су то преживети, да су друштвене прилике биле задовољавајуће. После Косова они су имали седамдесет година за обнову, али је њихов друштвени систем, заснован на патриархалним схватањима, гломазношћу онемогућавао потпуну реорганизацију. Срби су, вели професор Темперли, поразили сами себе својим идејама комуналне и демократске слободе и пре пораза на Косову. Победа Турака на Косову била је мање победа оружја него институција. Турска организација имала је једино за циљ да обезбеди војни успех и функција је институција била да одговори тој сврси, што су стварно и успели.

С друге стране, српске идеје и систем задахнули су Србе духом који се показао несаломљив у

поразу, невољи и ропству и који их је држао будне, бунтовне и најзад после пет векова борбе довео до слободе. По Темперлију Србији је независност Црне Горе био сталан потстрек на буну, а сама Црна Гора склониште бораца и бунтовника. Борба није никако престајала. Црногорце он сматра бунтовницима Старе Србије и Босне који су се склонили у црногорске непроходне гудуре и на тај начин населили Црну Гору најодважнијим сојем. Он сматра вероватно тачним предање по којем су многи Црногорци српско племство, јер, вели, „Црногорке још имају бледа, лепа, правилна лица, одређене црте, а људи достојанствено држање и орловски поглед каквог нема у другим словенским земљама“.

Професор Темперли мисли да су војничке операције вођене између Аустрије и Турске 1738—39 биле од огромне важности по будућност Србије. У тим борбама Аустрија је претрпела пораз, Београд и Поморавље вратила Турцима и Дунав је опет постао граница између Аустрије и Турске. Да је Аустрија остала с ове стране Дунава у долини кроз коју води једини стратегиски пут за Јегејско Море и за Цариград, Босна и Херцеговина не би дуго могли остати под Турцима. Да је Аустрија остала господар у Београду увек би било лако за Аустрију да упадне у турске области и сан о „надирању на Исток“ не би се могао спречити да не постане јава. Да је Србија била у аустриским рукама био би скраћен пут за Солун, који је био циљ хабсбуршких прижељкивања. Са Србијом под Турцима или непријатељски расположеном тај пут постајајао је неограничено дуг. Због тога су ратови од 1738-39 били од тако великое важности. Да је победила Аустрија онда би та победа претстављала озбиљнију опасност по коначну независност Србије него ма која друга борба.

Врло су заанимљиви разлози који, по Темперлију, чине да се један народ диже на буну а други

не. Подвизи Срба у устанку од 1804 тако су значајни да их, вели он, једва прецењује и сама легенда. Шака раје диже се нагло, туче турску војску, опсађује градове и својом храброшћу извојује своју независност. Нема примера да је ма која друга мала сила на Балкану урадила нешто слично без веће помоћи Великих сила. Оно шта Грчка дугује Канингу, Румунија Лују Наполеону, Бугарска Цару Александру, то малена Србија и Црна Гора дугују себи самима. Једна је сачувала своју слободу а друга ју је извојевала на очи целе Турске Царевине.

Ова разлика између Србије и осталих балканских држава може се објаснити једино историски. Србијанци су извојевали своју слободу пре других, јер су за то били способнији. Борба за слободу била је дело целог народа, права сељачка буна. Прави херој српске револуције није Карађорђе, ма како крупна била његова улога, већ сваки српски сељак. Карађорђе је само најтипичнији човек тога народа.

Да тако буде у природи је ствари, тврди професор Темперли. Револуцију не праве народи који су највише потлачени већ народи који су најсвеснији својега јарма. Срби су под Турцима имали права каква Бугарска није никада имала. Историске успомене на прошлу величину и свест о садашњој снази дали су им снаге да се одупру и да казне зла дела која су Бугари ћутећи трпели. Баш је блага турска управа највише разбеснела Србе из Србије да се после дигну против тираније јаничара.

Перипетије и опасности које су пратиле наш национални живот професор Темперли приписује историском наслеђу. Србија је постала независна захваљујући свом моралном јединству осећања, ратничком духу њених вођа, и снази месне управе. Али ова два последња фактора неповољно су дејствовали на добру организацију централне власти. Србија је у својим демократским сеоским општи-

нама с кнезом којег је народ бирао имала основе за самоуправу, док су Турци уништили све више органе власти. Сељаци су њени и демократски и консервативни у исти мах, и зато нису били скло- ни да се покоре контроли или опорезивању цен- тралне власти. Они су се борили против Турака да униште октапод који је пуштао своје краке из Бео- града. Кад се борба свршила, сељак је хтео да бу- де комотан. Али нова држава имала је своје потре- бе које су се морале подмиривати, и то је сељака разочарало. Његови вођи у рату нису се лако сна- лазили у миру: били су немирни, ратоборни, готови да се дигну против сваке утврђене власти, нарочито против власти једнога човека, јер је та идеја, вели професор Темперли, туђа српском схватању демо- кратије.

Оно што је сметало Србима да буду политич- ки јаки у средњем веку то им смета и сада. Неми- ран демократски дух Србијанаца спречио је брзо развој, стабилност и централизацију. У прошлом веку Србија је била позвана да покаже национални и цивилизовани дух после векова ропства који су уништили све више органе управљања и развили локална и парциална осећања до крајње мере. Срп- ски се сељак интересује политиком. Слично другим борбеним расама, он није склон напорном раду. Не- притиснут бедом нити лаком на богатство он се задовољава лако. Отсуство смисла за организацију и економски положај стављали су велике сметње развоју. Србин има мање трговачког смисла од Гр- ка, мање је трудољубив од Бугарина. Али има је- дан дар који га чини вишим и од Грка и од Буга- рина. Он је као и они велики родољуб, али има дара да сагледа и препозна највећу кризу или нај- ванреднију прилику.

Недостаци од којих пате Срби добили су она- ко оштре облике услед тираније других, али су њихове врлине свакако њихове. Нема расе која је показала херојскију жудњу за слободом, нити ју је

постигла с мање помоћи од других и с више сопствених жртава. Нема народа једнодушнијег, уједињенијег, националнијег, кад се једном загреје за једну ствар и кад му се машта загреје. Тиме се објашњује не само како је Србија извојевала у прошлости својим рукама своју слободу, већ и њени скорашњи успеси у балканском рату.

„Покрај свег необузданог патриотизма и жештине у духу Србинову има нешто од истинске отмености. Политичка рутина је досадна, и Србин је више склон да се дигне против политичара него да га нагна да промени своје методе. Али кад се једном увери да су велика питања по среди, од какве је важности по земљу да успе и да нешто оствари, он је способан да запне, да види дубоко и да иде далеко. Кад духовни вођи Србије буду упутили снагу и жар сељака правим путем неће бити никакве сумње у исход. Ако Србин унесе пола оне енергије коју је утрошио у рату у рад у миру, онда нема места страховању за будућност његова племена.“

БОЖИДАР КНЕЖЕВИЋ И ЕНГЛЕСКА МИСАО

Од свих открића Енглеске која смо ми учинили, откриће Божидара Кнежевића спада у најинтересантније. Као паланачки професор предратне Србије осамдесетих и деведесетих година, век је свој провео професорујући по далеким и забаченим паланкама и преживљујући Београд. Он је живео под притиском тешких политичких и материјалних прилика што су владале земљом деведесетих година, а био је прави витез мисли. Никад не крочивши ногом ни до Земуна, али вођен неким својим урођеним чулом он је открио један свет енглеске мисли који није изгубио од своје снаге и данас. Каквим је путевима то Кнежевић, живећи у „српском Сибиру“, долазио до дела и људи који су дали печат своме времену, то ће остати тајна. Нема сачуваних трагова његове библиотеке. Његова преписка, ако је шта и садржавала у вези с његовим духовним развојем, није позната. Како је живео, тако је и отишао, оставивши за собом само своја дела да га по њима судимо.

Кнежевић је дошао у додир са енглеском мишљу врло рано, још као студент, захваљујући потстицају једнога од својих професора. Тај први потстицај за младића, који је и као зрео човек сачувао несаломљиву енергију и истрајност у раду, био је пресудан за духовни развој Кнежевићев. Кнежевић је до краја остао веран људима и мислима које су условиле његов развој и у своме карактеру не мање него у својим мислима сачувао извесну унутрашњу доследност и прецизност које смо навикли да везујемо за англо-саксонски свет.

Повучен у себе и занесен својим мислима Кнежевић је врло мало давао могућности свету око себе да наслути ону напрегнутост мисли која се осећа са сваке странице његових *Принципа историје* и која је преко његових *Мисли* постала на известан начин, саставни део наше расне дисциплине. Кнежевић је најбољи одговор на тврђење, да је човек производ прилика. По свима освештаним добрим правилима, касаба и све оно у њој што спутава и срозава живот, требало би да је прогутала Кнежевића, као што је гутала многе друге. Кнежевића је она, напротив, држала вечито будна. Он даје утисак сталнога бдења над самим собом, стална старања да се обезбеди и подвуче независност духа, коју је херојски и пионерски деветнаести век енглеске мисли којим се он напајао, сматрао својим највећим достојанством.

Нашу земљу Кнежевић је задужио много. Својим преводима Карлајла, Бакла, Маколеја он је омогућио нашој средини да дође у додир са светом који живи изнад граница такозване практичне мудрости и упута у добар живот, који су код нас имали несумњива утицаја на све наше људе који су ишли за изграђивањем себе самих и тражили средства за самодисциплину карактера и ума, које смо навикли сматрати нераздвојним од енглескога духа. Уводећи нас у њихов свет Кнежевић нам је дао да сагледамо изблиза опруге енглеске мисли које су дале печат духу Енглеске у деветнаестом веку. Као средина и као струје они заслужују да се на њима задржимо мало више како бисмо боље могли оценити оно што налазимо код Кнежевића.

С лордом Маколејем Кнежевић нам је донео дух типично викторијанске Енглеске: позитивне, сигурне у себе, добронамерне према човеку, која је била задахнута практичним духом, газила по земљи, желела уклањање социјалне неправде, али из једног утилитаристичког морала, у којем је здрав разум био врховни закон за све ствари. То је једна

Енглеска са сигурним тлом под собом у духовном смислу, утврђених моралних назора и потпуно одређених моралних идеала, који је чине утолико сигурнијим судијом у оквиру тих самих идеала. Лорд Маколеј је дух времена које је доживело највећи процват, свесног своје важности, које се ревносно бори за своје вредности и суревњиво чува услове који су осигурали његову снагу. То је дух овога света који је захтевао поштовање услова који су га условили и у свима стварима тражио меру, нарочито у религији, која је од реформације до данас остала пробни камен свију осталих вредности у Енглеској. Писац велике даровитости као историчар; премда није продубио смисао догађаја у правцу у којем је покушао Бакл и за којим је ишао Кнежевић. Али није оставио ништа да се пожели у живописности, лепоти боја и чаробњачком смислу за дозивања прошлих времена у живот. Ако није видео ствари с друге стране, и није наслућивао свет који мучи Карлајла и социјалне реформаторе, Маколеј је тамо где је уистину био — био више свој него ма који други енглески писац из времена краљице Викторије.

Карлај је био писац зарад којег је Кнежевић научио енглески. Његов превод Карлајлових Хероја за њега је био више него превод. Онај уистину херојски став, култ јаког човека, идеја примања живота уз пркос свему, бескомпромисног и неустрашљивог залагања за истину против свију предрасуда, прокламовање моралног прогреса изнад сваког другог, били су по души Божидару Кнежевићу и одговарали интимном осећању човека који је у самом себи једино могао наћи накнаде за оно што му свет није могао пружити. Карлајл и јесте мислилац да инспирише младића у доба интелектуалног формирања. То је био човек који се мучио стварима и мучио се човеком. У доба огромних прекрета, и друштвених и научних, који су преносили тежиште с човечанства на свет, а са човека на дру-

штво, Карлајл је стављао човека у центар својега света и сматрао га мером свију ствари. Насупрот теоријама о аутоматском прогресу, које карактеришу научни и политички либерализам деветнаестог века, Карлајл је стављао идеју великога човека као једине силе способне да како ваља преобрази друштво. Насупрот лакој оптимизму својега времена Карлајл је био неуморан у наглашавању коренитости зла од којег болује човек и друштво, и у истицању потребе дубоких рефорама које би условиле преображај. Отуда борбеност мислиоца, проповедање акције, драматизовање људске историје као позорнице за дела великога човека. Сред времена великих социјалних промена, религиозних превирања и борбе за научне истине Карлајл је грозничаво рио тражећи вечите истине. Ако Маколеј претставља Викторијино доба у сјају оптимизма и самоуверености средине која није свесна дубоких промена које је изазвала индустриска револуција у судбини Енглеске, Карлајл је то исто време доживљено као лични доживљај, уређено у њему на плану једне нове проблематике, за које он налази свој кључ. Карлајл говори као учитељ и као пророк: он се обара на лажи свога времена с непоколебљивошћу фанатика, разголићује недуге које његово време једва да је желело сагледати, ослобађа се конвенционалних идеја и покушава изнова поставити основне проблеме живота. Ми смо једва данас способни оценити како ваља мучења између вере и невере која је условила нова наука, али морамо с Кнежевићем приклонити главу пред учитељем који упућује на служење истини, верност дужностима и на веру у моралне идеале.

У Баклу нас Кнежевић доводи у додир са човеком који својим новим историским назорима и темпераментом није толико изменио ствари колико је изазвао људе на нова изучавања и дао потстрека тражењу нових формула. Човек огромне ерудиције која га није сплитала, Бакл је након по-

јаве прве књиге своје *Историје цивилизације у Енглеској* извојевао место величином задатка које је решавао и бројем нових идеја помоћу којих је покушавао решавати историске проблеме.

Бакл схвата историски развитак и цивилизацију као нешто што је условљено природним условима, с једне, и човековом борбом против природних услова, с друге стране. Прогрес он види у сужавању зависности човекове од сила природе. Он сматра нагомилавање богатства условом цивилизације; дело Адама Смита, *Богатство народâ*, најзначајнијим делом које је икад написано за утврђивање начела о држави. Тц

Баклова основна мисао јесте мисао о универзалности реда, метода и закона, који условљавају могућност предвиђања, правилност и једнообразност појава, искључујући сваку произвољност у догађајима и свако мешање споља које би могло изменити правилност и једнообразност догађаја. Људске и друштвене радње управљају се по сталним законима. Бакл није признавао слободну вољу као историски чинилац и заступао је чисто механичко гледиште у погледу могућности претсказања резултата на основу познавања мотива и закона. За њега је социјални закон да су моралне радње условљене не вољом људском већ условима који су им претходили, да су радње људске само део једног великог плана универзалног реда и да постоји тесна веза између њих и природних закона. Бакл је сматрао првобитне разлике раса сасвим хипотетичним, јер је држао да су разлике које се приписују расама условљене климом, храном и земљиштем. За судбину старих цивилизација сматра плодност земљишта главним утицајем. По развој европске цивилизације држи да је клима била од пресудног дејства. Он учи да је једини стваран прогрес онај који је остварен човековом енергијом, која је неограничена, насупрот природи, која је ограничена и стационарна. Таква цивилизација створена човеко-

вом енергијом и у борби са силама природе остварена је једино у Европи захваљујући природним условима који су човека упућивали да у себи гаји оне квалитете који су условљавали напредак. По Баклу, док је сва природа ван Европе тежила увећати власт уобразиље и ослабити разум, у Европи је природа тежила да ограничи уобразиљу и подржи разум, што је повећало човекову веру у сопствену снагу, потстакло његово прегалаштво, радозналост и одважност који су условили научни дух, од којег зависи сав будући прогрес. Разлика у ставу према природи и човеку условила је разлику у цивилизацији. За Бакла је теза: да је ван Европе била тежња да се човек потчини природи, а у Европи да човек себи потчини природу — основни факт историје. Прогрес историје условљен је све већим утицајем духовних закона, и све мањим утицајима природних закона. Мерило цивилизације је победа духа над спољним снагама.

Што се тиче људских снага које одлучују прогрес, Бакл сматра да су морални мотиви вршили врло мали утицај, јер су морални појмови остали неизмењени од старина, па према томе не би могли бити узрок променама. Стваран покретач није ни етика ни религија, већ људски интелект, пораст знања. Сваки значајан прилог знању увећава утицај интелекта на људске радње. Прогрес цивилизованог друштва зависи од три ствари: количине знања; врсте предмета на које се оно обраћа, и размере распрострањености знања.

Последице моралних поступака су пролазне, биле добре или рђаве. Трајног су дејства само открића великих људи која нас никад не остављају. Њима дугујемо за све што имамо: Открића, не само велики људи, јер њих условљује доба у којем живе.

Тако изгледају општи оквири идеја и људи који су дејствовали на интелектуално формирање Кнежевићево... Њима морамо додати Херберта Спенсера, да би слика била потпуна. Оно што је

Карлајл могао бити Кнежевићу за човека, Бакл за историју, то му је Херберт Спенсер био за живот уопште као теоретичар еволуције и систематичар научнога знања својега времена. Савременик и пријатељ Дарвина и Хакслија, Спенсер је учењем о непознатом као основи васионе, с једне стране, и о општој еволуцији као првом закону природе, с друге, покушао везати два света у један. Он је дао научно залеђе вери у прогрес, која је главна карактеристика научнога духа деветнаестог века. Схвативши живот као непрекидно прилагођавање унутрашњег на спољашње односе он је прокламовао веру у савршено прилагођавање као нужан завршетак непрекиднога процеса и то назвао савршеном срећом. Полазећи од егоизма и алтруизма као основних покретача људских он је остварење моралног идеала видео у егоизму који би у алтруизму нашао своје остварење. Ако га ми данас знамо у првом реду као васпитача и творца социологије као науке, Кнежевићу је Спенсер дао општу идеју развића и учење о еволуцији као прелазу од хомогеног ка хетерогеном, које је Кнежевић применио у пуној мери на историју.

Утицај енглеске мисли на Кнежевића то је утицај једног благог поднебља које омогућује развој. Много је код њега приметнија општа атмосфера те мисли, него њене појединости, које су разумљиве у општем склопу његових идеја човека и историје и у њему често добијале други смисао и имале другу функцију. Он је ишао за једном општом идејом историје која би се заснивала на општој идеји о свету, била у складу са светом и опет пружала маха људској личности да дође до своје пуне мере. Кнежевић верује у унапред одређене законе по којима се дешава процес историје. Он верује у ред по којем је најопштије првобитно а појединачно најдоцније. За њега свет иде од општег ка појединачном да би преко диференцијације ушао у последњу фазу, коју он назива пропор-

цијом, а која стварно значи хармонију свију делова. Он сматра расе природним варијететима, али усто и основно јединство човечанства сматра законом реда који важи за све. И он види прогрес у смањењу зависности од природе. С Баклом дели гледиште на природу као први услов и основ цивилизације; али сматра и борбу с природом основом свију других борба. И Кнежевић придаје разуму силу која одлучује прогрес: „Само разумом добива човек све већу моћ над природом, и над небом; само он уноси правду и слободу међу људе. Никоја друга снага не може променити човека, пошто се никоја друга снага у њему не мења“, вели он, слично Баклу. Али томе додаје оно што је битно за Карлајлову идеју творца историје: историју не ствара маса, већ генијалан човек. Прогрес човечанства не чине људи него духови, не чини људски род, него род мислилаца. Супротно Баклу Кнежевић сматра религију једином историском моћу која је могла деловати на масе друштва, кретати их, и дизати на виши ступањ моралности и појимања. Отуда су само религиозни и етички покрети потстицали и социјална кретања, а религиозна слобода моћно подстицала и доцнију политичку и социјалну слободу.

Ми Кнежевићу морамо признати и већу ширину погледа, више философскога смисла и јасности излагања, која излази из Баклових оквира. Кнежевић је по склопу својих мисли несумњиво био ближи Карлајлу. Премда му је недостајала Карлајлова страст за идејама и идеалима, онај замах мисли што животвори људе и ствари, била му је блиска Карлајлова непоколебљива вера у силу мисли. Он је с Карлајлом делио извесне назоре који су за његова схватања били битни: веру у достојанство човека и људске мисли; у тесну повезаност између слободе и морала; између разума и слободе, и једно чисто спиритуално и хуманистичко схватање историје као поља остварења људскога духа.

МИЛТОН И ЊЕГОШ

Његошева *Луча микрокозма* најдубља је песничка реализација религиознога сазнања коју наш језик зна. То је највеће, ако не једино дело религиозне метафизике које је српски народ створио. Међутим, оно није никад уживало ону популарност коју ужива и данас *Горски вијенац*. Његова права вредност остала је скривена у генерацији која је имала пресудан утицај на образовање наших књижевних судова, али није имала довољно склоности за религиозну проблематику. Њој је много ближа била мудрост и предмет *Горског вијенца*. Тек у последње време опажа се приметан пораст интересовања, чему је свакако допринела, добрим делом, и криза опште судбине људске.

На први поглед, *Луча микрокозма* потсећа на Милтонов *Изгубљени рај*. То је дало повода стварању разних судова наших људи о односу између Милтона и Његоша и о вредности *Луче микрокозма*, која је стављана у зависност од тога односа. По једном мишљењу, које је заступао Јован Скерлић, *Луча микрокозма* је најмање оригинално песничко дело. Његош је, вели Скерлић, читао *Изгубљени рај* и очевидно се надахнуо њиме. По другом, које заступа Николај Велимировић, „да је *Луча микрокозма* написана подражавањем *Изгубљена раја* то читалац не може сазнати ни из дела Његошева, нити из упоређења с Милтоном, но једино од познијих критичара; а ни од кога се опет у свету не може сазнати, откуда су ови познији критичари Његошеви дошли на ту претпоставку“.

Тема човекова пада вековна је тема. Старија је од свих писаних споменика људских и општа најранијој мисли људској. Судбина човекова, силажење човеково у свет мена и заробљавање у законе природе, интересовало је подједнако и Индију, и Египат, и стару Грчку. Незадовољан својим удеом на земљи, човек је примио на разне начине помирење са својом судбином. Кад је уобразиља која говори у симболима и сликама објашњавала то питање, добили смо казивање које саопштава Библија на својим првим страницама. Кад је преживљавање религиознога духа хтело дати себи рачуна, добили смо идеју карме и реинкарнације, која господари Индијом, Кином, Јапаном као судбина кроз хиљаде година. Кад је метафизичар проговорио, добили смо решење које је дао Платон, тумачећи живот човеков на земљи као силажење у материју. Хришћанство је од те теме направило свој поглед на свет, исплело најсистематскију теологију и најобимнију. Централној теми хришћанства западни човек дао је углавном правни смисао, онакав какав срећемо код Милтона. Тамо је *Изгубљени рај* оправдање Бога, теодицеја. Источни човек дао је тој теми више козмички смисао, какав срећемо код Његоша.

Није стога никакво чудо што је пад човеков био чест предмет књижевне обраде. Они који су се занимали тим питањем нашли су у књижевности тридесет дела на ту тему која су евентуално могла доћи у руке Милтону и послужити му као образац. Али све то није имало никаква дејства на став према Милтонову *Изгубљеном рају*. Енглески народ с правом сматра *Изгубљени рај* највећом песничком творевином свога духа. Да тако мисли не смета му нинајмање оно што зна о постанку *Изгубљена раја* и о утицајима које је песник претрпео. А о томе он зна врло много. *Изгубљени рај* плод је дуготрајнога рада. То је производ

духа не само великога песника већ и једнога од најобразованијих људи онога века, који је био свој у класици; знао Библију наизуст; знао италијанску књижевност и одушевљавао се Едмондом Спенсером и Шекспиром. С правом је речено да *Изгубљени рај* нићи вежу са свим што је било највеће у старој и новој књижевности. Милтоново дело кипти од библијских цитата и реминисценција на Библију. У мањој мери, то се исто може рећи за цитате, имена и реминисценције на грчке и италијанске класике, трагичаре и философе; за дела италијанских песника: Дантеа, Петрарке, Ариоста и Таса.

О књижевној историји *Луче микроkozма* ми можемо рећи много мање него што би се могло о историји *Изгубљена раја*. Његош је знао класику врло добро, што се лепо види из пописа дела његове библиотеке. Он је знао италијанске класике, исто тако и немачке. Међу Енглеzима, поред Милтона, у његовој библиотеци налазимо дела Шекспира и Бајрона. Што се Милтона тиче, Душан Вуксан, некадашњи библиотекар Цетињске гимназије, сведочи нам да се у библиотеци Цетињске гимназије налазио и један руски превод *Изгубљена раја*, пун Његошевих забележака. Тај текст нестао је, међутим, у светском рату. За однос Његошев према Милтону свакако је ова сведоџба о пажњи коју је Његош указивао Милтоновом великом спеву од несумњива значаја, премда се из тога не би могао изводити никаакв коначан закључак.

За правилну оцену Његошева односа према Милтону морамо, међутим, најпре ближе одредити дух самих песника и оне силе које су их покретале на обраду човекова пада.

Милтон је из обиља своје песничке снаге још у младости тражио тему у којој ће свом песничком генију моћи да да најпунију меру. Испрва је то требало да буде обрада легенде о Светом Гралу.

Али је песник брзо напустио ту мисао, јер је није сматрао историски верном, па изабрао библиску тему, верујући да је оно што у Библији пише буквална истина. Њега није вукла на тај подухват жеља за откривањем тајана. Оно што нам он саопштава остаје у оквиру утврђених истина верујућих. Нових путева сазнања он не тражи. Величина његова је у силини песничке имагинације, у стваралачкој уобразиљи која конкретизује симболе. Милтон је дете протестантизма, претставник пуританизма у Енглеској, интимно везан за извесна пуританска основна гледања на свет. Библија му је дала и тему и елементе. Он се креће у њеним границама. Песникова функција је у томе да дочара слику коју Библија црта у општим линијама. Те су линије темељи самога спева. Песник је створио симфонију из једног централног мотива и неколико појединости. Његов стваралачки напор стога је морао бити грандиозан. Он ствара величанствену зграду неба, раја и пакла уз припомоћ свега што је било људска фантазија било песничка визија могла дати. Због тога његов спев као песнички подухват остаје ненадмашан. Таквих песничких свечаности какве приређује Милтон *Изгубљеним рајем* није надмашио ни један други песник. С правом Драјден убраја Милтона у три највећа песника света. Кроз 150 година живота Енглеске његов спев, поред Библије, претстављао је најчитанију књигу.

У оквиру својега спева Милтон је унео читав један свет. Али му главна намера није била да олакша човеку већ да оправда Бога. Милтон жели оправдати Божје путеве пред човеком. То оправдање он сматра крајним смером свога спева (Књига I, 25—26). То је основно. Човек мора добро да утужи да је свему злу своме сам крив. То је почетак мудрости и први ступањ религиозног сазнања. И да му спаса нема другог до милости Божје. Стра-

дање човеково и смрт заслужена су казна по нена-рушљивој природи ствари. Тако у Милтоновом спеву сам Бог тумачи судбину човекову своме Си-ну. Човек је осуђен по неумитним законима вечне правде на удес који му је пао у део и без милости Божје њему не би припало ништа друго до вечита осуда. Човек је кривац пред Богом и изгнанство из раја праведна је и заслужна казна.

Његоша је, међутим, мучила друга мисао, коју ми сазнајемо из самога спева. Мучила га је мисао тешке судбине човекове, теже једном црно-горском кнезу и владици, можда, више мученом бригом да одбрани свој народ од глади и од Ту-рака колико и тешким и црним мислима о општој судбини човековој, него што је то могао икада на-слућивати Милтон. Примити свој удес као заслу-жену правду Милтону и калвинизму чинио се врху-нац религиозне свести. Његоша је, међутим, мучио цео склоп ствари. Живот је био одвећ горак да би се човек могао мирити; зло одвећ велико, да би га човек могао правдати. Ваљало му је потражити метафизичке основе да би му се нашло објашњење, не оправдање. И он га тражи, али не у неумитно-сти Божје правде, јер је тај чисто правни однос према људској судбини, обзиром на тежину после-дица, стран словенској имагинацији. Због тога њу тражи у метафичкој нужности, која лежи у приро-ди ствари. Зато се Његош није задржао пред оним што је за Милтона била главна тема. И Милтон и Његош опевају пад човеков и његове последице. Они чак и почињу своје спевове на исти начин. Али то чине на два сасвим различита плана бића, у две-ма потпуно разним димензијама стварности. Стога не треба сувише ударати гласом на то да оба опе-вају исту тему. Мисао водиља и смер песничког стваралачког напора потпуно су различити и одго-варају двама сасвим супротним устремљеностима бића и сазнања.

Две ствари су битне код Милтона, које потичу из два разна света: протестантско-калвинистичко схватање божанства и култ лепоте. Код Милтона се не ради о супротности између овога и онога света, већ о овом свету. Код Његоша, међутим, према трагедији човековој на земљи стоји сан о небеској хармонији као битан део његове свести. Борба за победу над хаосом и смрћу то је стварни живот божанства. У његову тумачењу традиција не игра никакву улогу. Док је Милтонов корен у Библији, главна радња Његошева спева збива се пре сваке историје, па према томе и пре библијског казивања. Борба између сила добра и зла одлучила је судбину људску пре него што је постало време, у свету духа. Тајна човекова везана је са метафизичком суштином васионе. Човекова жеђ за сазнањем зато и тражи праузроке ствари. Она је његова главна покретна сила која развој драме преноси у сасвим друге димензије.

При свој разлици задатка, постоји један део који је општи Његошу и Милтону. То је опис неба; опис побуне анђела; стварање пакла и раја; стварање овог нашег света и човека у њему. У том се делу може говорити о сличностима и паралелама. Да би се пак оне могле схватити како ваља, морамо их дати у оквиру чији су саставни део.

Милтонов *Изгубљени рај* слика пад човеков из рајског стања, у којем га је Бог створио, у стање греха и смрти. Главна тема спева је оно што се дешава на земљи, управо у рају. Остало се саопштава посредним путем. На земљи се продужује оно што је започето на небу. Побуна настаје на небу по рођењу Сина Божјег и прокламовању његова првенства. Сатана се диже против места које Бог додељује своме сину, Речи Божјој, у хијерархији духовних сила, што доводи до борбе и до стварања пакла као места вечите казне. Бог ствара нашу земљу након пада, да људским родом, као

једним новим редом бића, испуни празнину коју су на небесима оставили пали анђели. Међутим, с прогонством побуњених анђела борба бунтовних сила с Богом није окончана. Милтонов спев се почиње описом буђења Сатане и његове војске у паклу, на девет дана по прогонству с неба, и разговорима о настављању борбе. Пошто се на небу већ раније знало о Божјој намери да створи нове светове, Сатана полази да пронађе те нове светове. Бог, седећи на престолу, види Сатану где лети ка новоствореном свету, показује га Сину и претсказује његов успех у борби око човека, који је условљен природом ствари. Он, међутим, не може спречити пад првог човека и смрт, јер је човек створен слободан, као што су и анђели, и од његове слободне воље зависи његова послушност или непослушност. Али непослушност и пад узајамно су условљени. Једино се човеку може узети као олакшица што је био преваром наведен на гажење Божје заповести, те стога Бог обећава милост, ако се нађе неко ко би својом смрћу искупио Адамов грех и задовољио правду. Да човек, ипак, не би имао никаква извињења, Бог шаље арханђела Рафаела у рај, да предочи човеку опасност која му прети од Сатане. Рафаел обавља своју мисију и том приликом упознаје Адама с небеским прологом паклу: на Адамову молбу анђеол му описује побуну анђела; борбу на небу, пропаст Сатане и његове војске, и стварање овога света.

Ту тему о паду човеку и његовој судбини опева и Његош, с друге стране. И код њега налазимо на оно што испуњује главни део спева Милтонова: опис неба, побуну анђела, борбу на небу, прогонство побуњених анђела у пакао и стварање земље за човека. Само што то све код њега има друго место. Изнад свега Његоша занима тајна тешке судбине човекове и кључеви њени. За разлику

од Милтона, њему се открива тајна судбе људске буђењем бесмртнога духа. Песник се ослобађа заборава и тежине земне, који су постали саставни део људске природе доласком на земљу, и као бесмртни дух диже се у небеске висине. После дугога путовања небесима сусреће га његов анђео хранитељ, води га у царство светлости, води га на високу гору, доводи до једнога извора, да се напије воде која ће му открити тајну пада људског, па после га оставља. Кад се напио воде, открива му се судбина људска. Он сагледа оно што се збило у вечности

У свијешлом лицу огледала

Ка предмете што за собом видиш (3,319—).

Он слуша разговор између Бога и његових првих анђела којима Бог открива тајну Сатаниних намера. После узалудних напора арханђела да одврате Сатану, долази до борбе на небу, у којој учествује и Адам на страни Сатаниној као један од бесмртних анђела. Пре њеног окончања Адам се каје и то га спасава вечне осуде. Сатану и његове легионе, међутим, Бог прогони у пакао, а за човека ствара земљу сред хаоса као место привремене осуде.

Главна тема Његошева спева је оно што се одигравало на небу у вечности. И његово певање је нека врста открића тајне. Ми смо у крилу мистерије. Ако код Милтона анђео саопштава да је човеку дано знати оно што му је од користи, песникову духу код Његоша даје се да сагледа „све што жели“, то ће рећи целу тајну. Није остала скривена ниједна тајна. Јер је пробуђена зрака бесмртности ушла у свој свет.

Тако изгледају општи оквири једног и другог спева у делу који им је заједнички. Ближи карактер сличности и разлика моћи ће да се оцени још боље на појединостима.

И Његош и Милтон замишљају небо као свет за себе, кроз који теку реке бесмртности, где расте дрвеће живота, у којем су простране равнице, цветне ливаде. Милтон замишља небо у хришћанском смислу, као сферу одвојену од наше васионе. За Његоша, међутим, небо је сама васиона. Круну Божју красе сазвежђа. Бог не само да држи свет, већ и вечно ствара нове светове. И код Милтона и код Његоша небо је само један део све стварности. Изван неба постоји хаос, свет мрака и небића, који је, по Његошу, предмет Божјег стваралачког напора. Обојица замишљају Бога као биће које се ди на високој гори — „творителном зањат поезијом“, по Његошу. Откуда хаос, свет ван Божјег света, то ће нам после рећи Његош. Он служи као материјал, у сваком случају. По Милтону из хаоса је Бог створио наше сазвежђе после побуне анђела. То је тај нови свет о којем се говорило на небу и чије је стварање остало у сећању палих анђела.

По Његошу хаос је нерешени задатак Божје делатности. Границе светлости имају се померити до краја хаоса. То ће тек бити крај Божјега стваралачког посла. Земља на којој је човек привременог је карактера. Она не улази у првобитни састав Божјег стварања, нити претставља саставни део победе светлости над хаосом и мраком. Ње ће нестати кад се обави посао зарад којег је постала.

У описивању неба Милтон је мање опширан него Његош. Али им је приказ небеских хијерархија и хорова анђела сличан. Заједничка им је и визија свемогућства Божјега. Код Милтона она се огледа у рађању Сина. Код Његоша свемоћ Божја је у решавању козмичког задатка, који је сврха божанског бића. Ако Милтон даје више места опису величанства Божјег, које сви редом славе, Његош нас више уводи у мистичну тајну божанског бића.

И Његош и Милтон дају нам описе дана и ноћи на небу. За обоје је небеска ноћ сутон, не прави мрак. По Милтону светлост и тама се смењују на небу излазећи из Горе Божје, на којој је престо Божји (VI, 3). Кристални свод, који се код Милтона наднео над колесницама у којима Син Божји креће у бој, код Његоша се спушта нагло да одвоји дан од ноћи. Под кристалним сводом песник гледа вечност како окруњена лети на крилима и време за њом како јури. На своду ноћи он гледа идеју вечитог стварања. Угледајући се на стваралачку идеју Божју у прозрачној белини небеске ноћи хиљаде Божјих духова стварају, али привиде од бића.

И Милтон и Његош подвлаче да је жеља за једнакошћу Сатане с Богом повод за побуну анђела. Код Милтона Бог предочава Сину да се против њих диже непријатељ који себи жели подићи престо раван њихову. Тај сатански план претставља опасност по безбедност божанства и божанску власт. Бог саветује Сину да благовремено предузму одбранбене мере

..... lest unawares we lost

.....

This our high place, our sanctuary, our hill.¹⁾

Код Његоша је жеља за успостављањем једнакости исто тако руководна мисао планова које спрема Сатана, али је образложење свакако дубље. И код њега је реч о отмици престола и подели власти између Бога и Сатане, и о Сатаниној намери да уништи снагу која држи свет, и повргне свет у хаос, па да после заједнички с Богом ствара светове изнова (3,285—).

1) ... да не бисмо како неочекивано изгубили ово наше високо место, наше светилиште, наш брег.

Ближи повод за побуну Милтон слика овако:

У један дан

..... such

.....

As Heaven's great year brings forth¹⁾

Бог рађа Сина и сазива сву небеску војску да им саопшти велику новост и нареди да му се сви покоравају као свом господару, претећи непослушнима губитком блаженства. Сви се веселе решењу Божјем и играју мистичну игру

... which yonder starry sphere

Of planet and of fixed in all her wheels

Resembles nearest (V, 620).²⁾

Сви, сем једнога, којег мучи завист према Сину Божјем. Кад се све предаје одмору, он не спава. У поноћ одлучује да Богу одрекне послушност, буди свог првог доглавника, потсећа га на јучерашњу наредбу и одлучује да позову старешине свих легиона анђела којима они заповедају, још док је ноћ, да похитају у северне пределе неба, где су њихови станови, под изговором да припреме дочек Месији. Наредба бива извршена. Преваром позвани легиони стижу пред Сатанин престо. Сатана им објашњава положај у који их доводи јучерашња наредба о покорности Сину и предлаже да се одупру најновијој заповести и не погну послушно главу, јер су они на свету да владају а не да служе. Нико нема права да намеће законе који ограничују слободу њима који не греше без закона.

Кад се један од серафима, Абдиел, диже да опомене Сатану на дуг Богу као свемоћном творцу

1) какав рађа небеска велика година.

2) ...на коју највише наличи оно далеко сазвежђе састављено од планета и звезда са свима његовим путањама.

и покушава да их одврати од намере да се побуне против воље њихова творца, нико га не слуша. Сатана оспорава њихову зависност од Бога и пита Абдиела, откуд њему наука по којој су они дело туђих руку.

— — — — — who saw
 When this creation was? — — —
 We know no time when we were not as now;
 Know none before us, self-begot, self-raised

By our own quickening power when fatal course
 Had circled his full orb, the birth mature
 Of this our native Heaven, Etherial Sons.
 Our puissance is our own; our own right hand
 Shall teach us highest deeds, by proof to try
 Who is our equal (V, 857-)¹⁾

Након тога Абдиел напушта побуњене анђеле и на путу за престо Божји наилази на легионе верних анђела спремних за бој, пошто за Бога Сатанина намера није остала тајна.

Код Његоша Бог открива не своме Сину, већ арханђелима, Михајлу и Гаврилу, „Сатанине мрачне намишљаје“, који је већ задобио Адама, „од Вас чином млађега војводу“, за борбу против свемогућства Божјег и реда ствари које је Бог завео, обећавши му да ће после успешне борбе дати му почаст

После нас два највишу на небо.

-
- 1) Ко је видео кад се збило ово стварање?
 Ми не знамо кад нас није било као што смо сада;
 Не знамо ни за кога пре нас, саморођени смо,
 самодозвани у биће,
 Сопственом животворном силом кад је кобни ток
 Прешао цео пут, доспели смо да нас роди
 Ово наше родно небо, синови етра.
 Наша је моћ наша сопствена; наша ће нас десница
 поучити највишим подвизима, да на делу окушамо
 ко нам је раван.

Арханђели одлазе Сатани да га одврате од намере и између њих се заподева расправа, слична оној између Абдиела и Сатане. Док код Милтона арханђели величају творца, његову свемоћ и зависност свију и свега од његове силе, указујући на бесмисленост сваког покушаја борбе против свемогућства Божјег, Сатана открива арханђелима другу страну ствари. Он је, вели, сагледао тајну неба, и открио начин на који је Бог приграбио себи свемогућство и завладао небом. Слично Милтоновом Сатани Његошев Сатана оспорава очинство Божје:

*Што се горди непријатељ дичи
Да је собом мене сатворио
И свијетле моје легионе:
Тајни случај наш је отац био;
Навластито нас је сатворио,
Да правило бићу сачинимо
И гордости метнемо границу,
Да с гордијем власцем небеснијем
Дијелимо владу и могућство,
Да имамо сви једнака права. (4,81—91).*

Пре света којем они припадају постојао је, вели Сатана, један други свет, који је задесила страховита катастрофа. У старо време није било хаоса, већ је било безброј светова у простору и сваки је био систем исте величине

Са нашијем сваки једнак небом.

Сваки свет имао је престо као што је престо Божји у њихову свету и сваки је имао по једног владоца. Али је нека ужасна коб задесила тај свет, настао је страховит земљотрес који је за тренутак срушио сва сазвежђа и све богове у бездан и мрак. Само је „по некој слепој судбини“ један остао и на њему противник Сатанин, који је из хаоса здробљених небеса почео стварати мале

светове и пунити их slabим становницима, како би му сви били покорни.

Такво је порекло свемогућства Божјег. Сатана хоће да се то измени, да се успоставе срушени светови и стари поредак и упушта се у борбу с Богом.

И код Милтона побуна се диже против Божје свемоћи. Једна трећина богова, стоји тамо, састала се да посведочи своје божанство и док је у њима божанска снага не могу ником дозволити свемоћ (VI, 156).

По Његошу, два дана је трајао бој и две ноћи. У трећи дан мења се ситуација. Адам је у сну видео разгневљена творца, чија појава изазива забуну у редовима побуњених анђела. Војске арханђела наваљују на Сатану и његову војску, протерују их у пакао, па се онда окрећу против Адама и његове војске, да и њих отерају у пакао. Али их с границе погибије зауставља реч Божја, и њих Божји анђели окивају и бацају на неки мрачни свет у којем још није остварен ред. Разбудивши се Адам се каје за свој преступ, сазива своје легионе, прича им сан од којег губе храброст да се даље бију.

Међутим, на небу наставља се бој све жешће. Кад се завршио трећи дан арханђели се очајни обраћају Богу за помоћ. У четврти дан Бог сам креће у бој наоружан страшним гневом у колима која вуку хиљаде муња на огњеним крилима. Он пушта крилату стрелу на Сатану која лети као огњени стуб. Стрела пада пред Сатанине војске и разбија се с треском хиљаде громава од којих и Сатана и његова војска падају поражени. Од страховитог удара потресају се мрачне бездне које дотле нису знале ни за шта друго до за смрт и тишину, те се буди и сама смрт из своје превечне гробнице. Удар потреса целу васиону, миријаде светлих светова од потреса испадају из својих пу-

тања и стичу се око Божјег престола да после постану „небесни курири“. Након тога, Бог се враћа на свој престо, док арханђели гоне побуњене анђеле до границе неба и протерују их у пакао. Три дана је трајало то стропоштавање побуњених анђела у пакао.

По Милтону, пошто је снага противника била једнака, борба би морала трајати без краја. Да оконча борбу Бог позива свог Сина да ступи у бој, јер само Он може окончати борбу. Бог му даје своја кола и оружје. Ујутро трећег дана крећу божанска кола ношена сама собом у пратњи четирију херувимских ликова, десет милиона светитеља и двадесет хиљада убојних кола. Својима саопштава Син Божји да ће бој окончати сам. Као што се код Његоша Божје лице, тако се код Милтона Синовљи израз мења у ужас. Он иде на Сатану „gloomy as night“ мрачан као ноћ. Под његовим огњеним точковима тресе се цело небо, сем престола Божјег. Он стиже међу бунтовнике држећи у десној руци десет хиљада громава, које баца на њих. Из очију херумива сипају муње и ватра на бунтовнике и одузимају им сву снагу. Син Божји гони побуњене анђеле до границе неба и кристалног зида који дели небо од хаоса. Зид се отвара и бунтовници се стрмоглављују у пакао.

Борба која се водила на небу Његоша интересује у првом реду ради човека. Човек је одлучио своју судбину на небу. Зато је оно што је претходило животу људскога рода на земљи само увод у прави проблем пева. Стварање живота изван неба и један и други песник замишља као неку поуну празнине остављене на небу после пораза Сатанина, односно пада човекова. Милтон ствар претставља тако као да је ваљало спречити да не ослабе снаге неба, па се стога ствара земља и живот на њој. Бог ствара из зла добро. Он то чини да се

не би Сатана понео како је небо опустело (VII, 150). Код Његоша, кад је Бог саопштио небеској војсци своју намеру о казни над Адамом и прорекао жалосну судбину и други пад човеков, старешине небеских легиона напуштају двораци вечнога цара и одлазе у небеске равнице

*Да светкују у слаткој љубави
Паденије неба противника
И рођење новог легиона
Којега је на вјечно блаженство
Свемогући из бездне извео,
Да намири погубљену војску (9, 171—).*

Ето ради чега код Његоша Бог ствара нову васиону. Наше сазвежђе настаје, по Милтону, након пада Сатанина и прогонства у пакао. Између тога пада и рађања нашега света постоји, дакле, извесна унутрашња веза, макар да се радило о стварању добра од зла, како се то у спеву вели. Смисао је стварања људског рода на небу: ваља да се попуни настала празнина. Зато Бог ствара један ред бића који је нижи од анђела, али који ипак припада вишем реду бића.

И Његош и Милтон сликају пакао на сличан начин. По Његошу пакао је производ Сатанске воље а не Божје:

*Неправда је Сатанине душе
Зла шар црни у ваздух извела.*

Код Милтона од самог почетка срећемо три различита света: небо, хаос и пакао. И код Његоша постоје та три света један покрај другог. Подударност у опису пакла и хаоса код њих је знатна. Она је и разумљива, јер су то општа места теологије. Само што нам Његош стварање козмаса из хаоса слика као коначан циљ божанске стваралачке делатности. Хаоса има да нестане, али не и пакла. Код Милтона Бог ствара васиону у хаосу,

али се тим стваралачким делом не упражњује хаос, већ се само у њему ствара место за један нов свет. Новостворена васиона везана је једним крајем за небо. Она је важна допуна, али не претставља коначну победу светлости над тамом, како је то код Његоша.

Милтон слика земљу и живот на земљи онако како то чини Библија. Бог преко свог Сина ствара наш систем, и земљу с њом, и живот на земљи, и човека у рају. Земља поново постаје поприште борбе небеских сила и на њој се наставља оно што је започето на небесима. Због тога и долази до пада човекова и до његова прогонства из раја. Тиме се по неминовности одлаже план везан за човека, јер је човек слободан и казна која га је снашла последица је те слободе. Казна је ствар правде — објашњава Бог своме Сину. Мора умрети или човек за свој грех или правда. Сем ако се не нађе неко ко ће умрети за човека. За пуританца Милтона то је пресудан моменат. Човека једино спасава милост Сина Божјег од вечне смрти.

Код Његоша земља је створена усред хаоса као привремено обиталиште човеково. Она је место испаштања човекова. Казна је привремена а не вечна. Облачећи се у материју, напуштајући небо, човек је заборавио своје духовно порекло. За њим су затворена врата неба.

Као што је привремена осуда тако је привремена и сама земља:

*У дан судњи у једно тренуће
Њу ће огањ боженствене правде
Сажећ својим свештенијем пламом.*

Земља није саставни део божанске хармоније, већ су је ветри дигли из дубине мрака и створили за човека. Незнање и мрак учинили су судбину људску још тежом. Човек је пао по други пут.

Али ће Бога заболети људска заслепљеност и он ће људима послати спаситеља.

Оволико колико смо овде успели саопштити утврђује две ствари, које су, углавном, и биле предмет спора у нашој књижевној критици: везу Његошеву с Милтоном и величину Његошева спева. Види се несумњива разлика у песничким задацима, али исто толико и поклапање у предметима заједничке обраде. Али ако не може бити никакве сумње у Његошев дуг Милтону, нема сумње да тај дуг није пресудан за вредност Његошева спева. Његош је на пет пута мањем простору дао једно у сваком смислу ретко дело. Близина у стварима које су чист производ песничке фантазије, које је Милтон имао више него ма који други песник, још јаче истиче дубоку разлику у основном смеру стварања свакога од њих. И кад одмеравамо утицај који је Милтон вршио на Његоша, не смемо сметнути с ума да је ту најпресуднија употреба коју је Његош направио од онога што је нашао код Милтона, оно што се родило из додира двају песника. Срела су се два велика духа два највећа песника двају народа, тако да кажемо, на заједничком послу. Срели су се онако како су се таман век раније срели два највећа научно-философска духа наших двају народа: Њутон и Бошковић, опет на заједничком послу, који заслужује бити предмет специјалних изучавања. Није пресудно докле иде Његош трагом који је утврдио Милтон у свом спеву, већ изнад свега, шта је тај сусрет значио за њега као песника. С тога гледишта, за нас је много важније што је Његошев примерак *Изгубљена раја* био пун забележака са стране, неголи број чињеница и имена, која су им заједничка. Није пресудан ни број истоветних израза, које су неки утврдили, ни материјалних података, већ дејство једне величанствене визије на дух другог великог визио-

нара и песника. Оно што је од једног узето па остало какво је, није главно. На крају крајева, у једном правом песничком делу то је само материјал. Али оно што је могло обогатити песничку визију, што је у Његошу добило свој бесмртни живот, остаје жива спона између два света и два духа.

САДРЖАЈ

	стр.
<i>Предговор</i>	9
Херман Далматинац и Роберт од Ретина	11
Др. Едвард Браун	29
Доситеј Обрадовић и књижевни утицај Енглеца	41
Енглези и наша народна поезија	55
Изучавање наше земље	69
Једно тумачење наше историје	81
Божидар Кнежевић и Енглеска мисао	91
Милтон и Његош	101
